Estudis Baleàrics (IEB) 78/79
febrer / setembre 2004

El pensament pedagògic renovador a la Menorca d'entre els dos segles (1882-1921)

Xavier Motilla Salas*

RESUM. EL PENSAMENT PEDAGÒGIC RENOVADOR A LA MENORCA D'ENTRE ELS DOS SEGLES (1882-1921). Xavier Motilla Salas. En aquest article analitzarem el pensament pedagògic renovador a través de l'obra dels autors menorquins residents a l'illa, o d'altres autors que sense ser menorquins hi residiren. Per tant, l'objectiu no és tant justificar l'existència d'un pensament pedagògic renovador autòcton amb característiques pròpies, com comprovar quins corrents renovadors arribaren a la Menorca de les darreres dècades del vuit-cents i les primeres del nou-cents. Comentarem tres grans corrents de pensament pedagògic renovador que es mantingueren vigents a la Menorca d'entre els dos segles a través dels discursos de diverses personalitats, no tan sols provinents del món de l'educació sinó també d'altres professions liberals: l'institucionisme, l'educació activa o l'Escola Nova i la pedagogia racionalista.

ABSTRACT. EL PENSAMENT PEDAGÒGIC RENOVADOR A LA MENORCA D'ENTRE ELS DOS SEGLES (1882-1921). Xavier Motilla Salas. In this paper we will try to provide an historical approach to the reformist pedagogical tendency throughout the works of the Minorcan authors living in the island, as well as of those who, whitout being Minorcan, lived there too. Therefore, the aim is not only to explain the existence of a native reformist and pedagogical thinking with typical features, but to prove which reformist tendencies arrived in Minorca the last decades of the 19th century and the first ones of the 20th. We will discuss three major tendencies of this kind of thinking which kept current in Minorca between the two centuries through the speeches of different personalities, not only from the world of education but from many other liberal professions: the institutionism, the active education or "New School" and the rationalist pedagogy.

Consideracions prèvies: el propòsit d'aquest article

En aquest article analitzarem el pensament pedagògic renovador a través de l'obra dels autors menorquins o d'altres autors que sense ser-ho residiren a casa nostra. Per tant, l'objectiu no és tant justificar l'existència d'un pensament pedagògic renovador autòcton amb característiques pròpies com comprovar quins corrents renovadors arribaren a la Menorca de la fi del segle XIX i el començament del XX de la mà de diversos autors.

Podríem destacar tres grans corrents de pensament pedagògic renovador que s'introduïren en el trànsit del vuit-cents al nou-cents a Menorca. D'una banda, un pensament renovador educatiu que s'introduí a través de la burgesia liberal i progressista propera principalment al krausisme i a l'institucionisme a les darreres dècades del segle XIX que en molts aspectes encara trobem vigent al primer terç del segle XX

* *Universitat de les Illes Balears*

confluint amb altres propostes com els moviments de renovació pedagògica provinents de l'Escola Nova o educació activa. De fet, a Menorca, ja a les primeres dècades del segle XX el corrent educatiu renovador, proper a les pràctiques educatives de l'Escola Nova, que comptava també amb el suport d'aquesta burgesia progressista, dugué a terme diverses innovacions educatives tant en l'àmbit educatiu formal com en el no formal, com ara els passeigs i les colònies escolars –pràctiques educatives endegades des de la Institución Libre de Enseñanza–, l'escoltisme, els centres d'interès, l'ensenyament globalitzat i la implantació del mètode Montessori, per exemple. Tanmateix, ja podem avançar que a Menorca les idees pedagògiques renovadores arribaren a través de la coneixença que en tingueren sectors de la població propers al món de l'educació, lògicament, però també en d'altres àmbits que s'inseriren de ple en el pedagogisme que amarà l'època, sobretot després de la crisi de la fi del segle XIX. En aquest article pararem esment en el pensament de diverses figures –mestres, pedagogs, catedràtics, missers, metges, pensadors, etc.– que d'una manera o altra reflectiren a través de les seves obres o de la seva pràctica educativa a Menorca influències en un primer moment de l'institucionisme a les acaballes del vuit-cents i ja en el nou-cents d'alguns aspectes de l'Escola Nova. Cal tenir en compte que entre aquests dos corrents de pensament pedagògic renovadors que s'introduïren a Menorca propers al republicanisme illenc –el pensament regeneracionista de l'institucionisme i el moviment de renovació pedagògica de l'Escola Nova– es donaren moltes confluències, àdhuc algunes personalitats que formativament reberen clares influències de l'institucionisme i que les seves principals aportacions es realitzaren en els darrers decennis del vuit-cents –com ara el mestre menorquí Joan Benejam i Vives– en alguns aspectes s'avançaren en determinades pràctiques educatives que anys més tard trobem en els moviments de renovació pedagògica de l'Escola Nova. Tanmateix, cal considerar moltes de les idees pedagògiques renovadores del pensament institucionista com a assaigs preliminars de l'educació activa o Escola Nova del primer terç del segle XX. Alguns mestres propers a aquestes pràctiques educatives renovadores en major o menor grau a la Menorca d'entre els dos segles, a més del ja esmentat Benejam, foren el mestres mallorquins Gabriel Comas i Ribas, Antoni Juan i Alemany, Andreu Ferrer i Ginard i Mateu Fontirroig i Jordà. Altres personalitats de professions liberals i properes a aquesta burgesia liberal renovadora pedagògicament a Menorca en aquests anys foren el catedràtic d'institut José Pérez de Acevedo, el misser Pere Ballester i Pons i els metges Enric Alabern i Sáez i Jeroni Forteza i Martí, en qui confluïren, en aquests últims, propostes higienistes i regeneracionistes, atès que provenien de les ciències mèdiques.

Finalment, un darrer corrent renovador a Menorca, amb confluències també amb els dos corrents esmentats abans i que en els seus inicis comptà amb el suport de la burgesia liberal i progressista propera al republicanisme menorquí, estigué representat per la pedagogia racionalista a les primeries del segle XX; els principals exponents dels quals es té coneixença a Menorca són el periodista i pensador maonès Joan Mir i Mir, impulsor de les escoles racionalistes menorquines, i una extensa nòmina de mestres propers a l'Escola Moderna que exerciren en aquestes, com per exemple Esteve Guarro, Pilar López, Joan Duran i Pineda i Albà Rossell i Llongueres, entre d'altres. S'ha de tenir en compte que en una primera època el republicanisme menorquí donà suport a les iniciatives educatives racionalistes impulsades per Joan Mir i Mir i en els seus inicis també trobem exercint com a mestres, entre d'altres, Joan Manent i Victory i Pere Pons i Sitges, que esdevindrien amb els temps l'un, principal ideòleg dels republicans menorquins i director del diari *La Voz de Menorca*, i l'altre, batlle popular de Maó. A més, alguns dels autors esmentats en els corrents renovadors propers a l'institucionisme i a l'educació activa a Menorca, com José Pérez de Acevedo, durant anys cap del partit republicà menorquí, o el mestre Gabriel Comas i Ribas, per

exemple, en serien clars defensors i col·laborarien a difondre'ls a través de la seva obra divulgadora.

Un darrer corrent de pensament pedagògic no renovador, pràcticament no estudiat a hores d'ara per la historiografia educativa a Menorca, del qual no ens ocuparem en aquest article atès que no s'adiu amb el seu objectiu, estaria representat pels sectors conservadors catòlics que desenvoluparien tot un corpus de pensament pedagògic de resistència durant aquests anys. No cal dir que seria necessari aprofundir en aquest corrent per tal de tenir un coneixement global del pensament pedagògic en aquells anys a Menorca i no tan sols dels corrents renovadors, que són el motiu d'aquest article; tasca, aquesta, que deixem oberta per a propers estudis en què el format i l'adequació temàtica ens permeti d'aprofundir-hi més.

Igualment, tampoc no seran tractats en aquest article el pensament renovador de diversos autors menorquins com ara el metge i pedagog alaiorenc Josep Miquel Guàrdia i Bagur (1830-1897) i el mestre maonès Jaume Fornaris i Taltavull (1871-1931), atès que la seva obra educativa es desenvolupà fora de l'illa de Menorca. Tampoc no tractarem del pedagog i antropòleg alaiorenc Joan Comas i Camps (1900-1979) ni de la biòloga i pedagoga alaiorenca Margarida Comas i Camps (1897-1972), ambdós fills de Gabriel Comas i Ribas, ja que també desenvoluparen la seva obra majoritàriament fora de l'illa i en unes coordenades temporals posteriors a les d'aquest article; motiu, aquest últim, pel qual tampoc no pararem atenció al mestre sant-lluïsser Francesc Pons i Pons (1892-1969) ni als mestres que exerciren en escoles racionalistes Josep Alberola, Josep Xena i Angel Muerza.[1]

Els corrents renovadors de la pedagogia institucionista i de l'educació activa o Escola Nova a Menorca

Moltes de les propostes pedagògicament renovadores que es produïren a l'entorn de la burgesia progressista a les acaballes del segle XIX i les primeries del segle XX arreu de l'Estat espanyol i també de la geografia de parla catalana es trobaren fortament influïdes per la Institución Libre de Enseñanza.[2] Des de la Institución es pretenia donar impuls i oportunitat a una reforma de l'educació orientada pels mètodes pedagògics més moderns; s'interessaven per fer arribar realment a tota la societat els beneficis de l'escola i per treballar per tal de fomentar la llibertat i la veritat científica i per formar la capacitat intel·lectual i ètica dels ciutadans. Cal tenir present que aquesta influència confluí al començament del segle XX amb les aportacions del moviment de l'Escola Nova, de les quals ens ocuparem més endavant. L'ideari educatiu de la Institución Libre de Enseñanza anà unit al desig d'una regeneració social. La importància de la Institución, creada l'any 1876 a Madrid, cal cercar-la d'una banda en les aportacions intel·lectuals dels seus membres i en les creacions que portà a terme a la fi del segle XIX i, sobretot, al primer terç del segle XX, i de l'altra en la visió pedagògica renovadora que promogué i difongué i en la seva influència en alguns dels capdavanters de la renovació pedagògica. Impregnada del racionalisme harmònic del filòsof alemany Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832), introduït a l'Estat espanyol pel filòsof castellà Julián Sanz del Río (1814-1869), la Institución tingué entre els principals prohoms, en diverses èpoques, el pedagog i escriptor andalús Francisco Giner de los Ríos (1839-1915); el pedagog natural d'Haro (Logronyo), director del Museo Pedagógico Nacional, Manuel Bartolomé Cossío (1858-1935); el misser manxec, secretari de la Junta para la Ampliación de Estudios, José Castillejo Duarte (1877-1945) i el pedagog i escriptor andalús, director de la Residencia de Estudiantes, Alberto Jiménez Fraud (1883-1964), entre d'altres. Entre les creacions

[1] El lector interessat trobarà àmplies referències al pensament pedagògic i a la pràctica educativa de les figures esmentades a: PETRUS ROTGER, Antoni: *José Miguel Guardia. Personalidad y doctrina pedagógica.* Alaior: Ajuntament d'Alaior, 1985; PONT BALLESTER, Guillem: *Jaume Fornaris i Taltavull, mestre (Son Servera, 1893-1931).* Palma: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Palma de Mallorca, Col·lecció Els Nostres Educadors, núm. 1, 1983; *Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg. La lluita per la tolerància i la solidaritat* (Entrevista concedida a Matilde Mantecón, Mèxic, 1978; estudi introductori de Pere Alzina Seguí). Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca, 2001; OLIVER JAUME, Jaume: *Joan Comas i la política de la Segona República (1936-1939).* Palma: Universitat de Palma de Mallorca, Consell Insular de Menorca, Caixa de Pensions "La Caixa", 1985; OLIVER JAUME, Jaume: "Els Comas Camps: la pedagogia feta vida i testimoni", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, vol. 1997, pàg. 64-78; COMAS, Margarita (Edició i estudi introductori de José M. Bernal Martínez i Francesca Comas Rubí): *Escritos sobre ciencia, género y educación.* Madrid: Biblioteca Nueva, 2001 i PETRUS ROTGER, Antoni: *Francisco Pons Pons, mestre.* Menorca: Centre Cultural i Esportiu de Sant Lluís, 1992.

[2] La bibliografia sobre la Institución i el pensament institucionista és abundant. Algunes referències de consulta obligada són: CACHO VIU, Vicente: *La Institución Libre de Enseñanza. I Orígenes y etapa universitaria (1860-1881).* Madrid: Cuestiones fundamentales, Ediciones Rialp, 1962; DELGADO, Buenaventura: *La Institu-*

institucionistes més rellevants cal destacar la publicació a partir de l'any 1877 del *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, eina de cabdal importància per difondre el seu pensament; el Museo Pedagógico Nacional (1882), pensat per a la formació dels mestres; l'organització de colònies escolars a partir de 1895 amb un marcat to higienista i educatiu; la creació de la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (1907); la Residencia de Estudiantes (1910) i la Fundación Francisco Giner de los Ríos (1915), creada a la seva mort per tal de consolidar i difondre la institució, etc. La proposta educativa de l'institucionisme procurà el desenvolupament de totes les potències intel·lectuals, morals, afectives i físiques de l'alumnat. Així doncs, promogué el desenvolupament integral de la personalitat inculcant unes determinades actituds –l'obediència responsable, el patriotisme, la tolerància, etc.– mitjançant un ensenyament que no tenia res a veure amb el món escolar coetani, predominantment passiu, dogmàtic i acientífic. Es pretenia una educació ètica i estètica, intel·lectual i social, política i no confessional, malgrat ser respectuosa amb les creences religioses. A més del treball intens, promovia el joc corporal a l'aire lliure i el contacte amb la natura; refusava els llibres de text com a eines principals d'ensenyament; el mestre esdevenia la persona que havia de desvetllar l'interès dels alumnes en un estil d'ensenyament que no havia de ser memorístic; es pretenia un ensenyament coeducatiu, atès que aquesta era la realitat que es vivia a la família i a la societat; es proposà una escola laica i neutral des del punt de vista religiós, en el benentès que calia entendre-la des d'un discurs fonamentat en la tolerància i el respecte a les creences personals i de la llibertat per practicar-les i no en un anticlericalisme manifest.[3]

D'altra banda, el moviment de renovació pedagògica conegut genèricament com Escola Nova s'estengué des de les acaballes del segle XIX per Europa i els Estats Units i trobà en el filòsof i pedagog nord-americà John Dewey (1859-1952), en el metge, psicòleg i pedagog belga Ovide Decroly (1871-1932), en la pedagoga italiana Maria Montessori (1870-1952), en el psicòleg suís Édouard Claparède (1873-1940), en el pedagog suís Adolphe Ferrière (1879-1960) i altres personalitats de la primera meitat del segle XX els principals teoritzadors i formuladors metodològics.[4] L'Escola Nova era percebuda, en el context de regeneració social i política del primer terç del segle XX a l'Estat espanyol i arreu dels territoris de llengua catalana, com un instrument eficaç que podia produir el tan anhelat canvi o regeneració del país. Sintonitzà completament amb els plantejaments de reconstrucció nacional menats pel moviment noucentista català, que trobaren la plasmació política en l'obra de la Mancomunitat de Catalunya, tot i que també es donaren impulsos pedagògics renovadors a les Illes i al País Valencià.[5] Hom sap que el noucentisme, que aparegué a Catalunya com a reacció a la crisi de 1898, elaborà un projecte regeneracionista que aspirava a crear una societat nova, la del nou-cents. Els seus principals banderers foren, entre d'altres, l'escriptor i filòsof Eugeni d'Ors i Rovira (1881-1954), l'escriptor Josep Carner i Puig-Oriol (1884-1970), el poeta, polític i periodista Jaume Bofill i Mates (1878-1933), l'historiador, poeta i assagista Josep Pijoan i Soteras (1881-1963), el pintor, dibuixant i pedagog Francesc d'Assís Galí i Fabra (1880-1965), el dibuixant, gravador i pintor Francesc Xavier Nogués i Casas (1873-1941) i el crític i historiador de l'art, pintor, caricaturista i escriptor Feliu Elias i Bracons (1878-1948). El noucentisme a poc a poc anà bastint tot un programa, gràcies especialment a la plataforma mínima de govern que representà el poder del polític Enric Prat de la Riba i Sarrà (1870-1917) i el seu equip, procedent de diverses tendències, des de la presidència de la diputació provincial de Barcelona (1907) i de la Mancomunitat (1914). Tingué una clara voluntat de projecció cultural a través de la creació de biblioteques populars, museus, nous experiments pedagògics, revistes especialitzades i una universitat tècnica, la Universitat Nova. Fou un ampli

ción Libre de Enseñanza en Cataluña. Barcelona: Ariel, 2000; GÓMEZ GARCÍA, María N. *Educación y pedagogía en el pensamiento de Giner de los Ríos*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1983; JIMÉNEZ-LANDI, Antonio: *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente*. Madrid: Editorial Complutense (4 toms), 1996; MOLERO PINTADO, Antonio: *La Institución Libre de Enseñanza. Un proyecto de reforma pedagógica*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000 i JIMÉNEZ GARCÍA, Antonio: *El Krausismo y la Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Ediciones Pedagógicas, 2002.

[3] GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó; MAYORDOMO, Alejandro i Bernat SUREDA: *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba 233, 2002, pàg. 15-17.

[4] Per a una primera aproximació a l'Escola Nova i els seus principals teoritzadors traduïts al català vegeu: CLAPARÈDE, Édouard (Pròleg i traducció de Josep González-Agàpito): *L'educació funcional*. Vic: Eumo, 1991; DECROLY, Ovide (Traducció d'Andreu Roca; pròleg de Margarida Muset): *La funció de la globalització i altres escrits*. Vic: Eumo, 1992; DEWEY, John (Traducció de F. Segimón i Ricard Tarrés; pròlegs de Jaume Carbonell): *Democràcia i escola*. Barcelona: Eumo, 1985; FERRIÈRE, Adolphe (Traducció de Josep Gallart; pròleg de Joan Soler): *L'autonomia dels escolars: l'art de formar ciutadans per a la nació i per a la humanitat*. Vic: Eumo, 1997 i MONTESSORI, Maria (Traducció d'Andreu Roca; pròlegs de Maria A. Canals i Jordi Cots):

Institut d'Estudis Baleàrics

moviment polític, social, artístic i pedagògic, amb un objectiu clar de reconstrucció nacional. Es pretenia aixecar el país de bell nou i bastir una Catalunya rica, culta, mediterrània, ordenada i cívica. Tanmateix, aquesta tasca de regeneració havia de passar forçosament per l'educació i per això el noucentisme tingué essencialment una sensibilitat pedagògica.[6] L'Escola Nova partí de subvertir els plantejaments tradicionalment vigents en l'educació. Així, es canvià la concepció de la infància com a etapa de la vida preparatòria per a la vida adulta per una concepció en què es veia la infància com un període amb una significació biològica pròpia, com una edat autosuficient i que tenia una finalitat per si mateixa. Aquest moviment de renovació pedagògica, amb una fonamentació positivista, experimentalista i biologista, situà l'educand com a protagonista del procés educatiu, desplaçant del centre a l'educador, que passà a ser-ne un guia. Fonamentant-se en l'activat dels nens, el moviment de l'Escola Nova pretenia respectar i fomentar l'impuls natural del creixement i del desenvolupament de l'educand. Aquest moviment fou capaç de donar resposta als problemes educatius que es plantejaren en una societat, la del primer terç del segle XX, que visqué canvis profunds en les mentalitats i les formes de vida, fruit de la industrialització, que féu entrar en crisi els valors familiars heretats de la ruralia. Tanmateix, a l'Estat espanyol presentà el principal desenvolupament a Catalunya, fet que no ens ha d'estranyar atesa la seva industrialització, tot i que també hi hagué experiències destacades a d'altres indrets de la geografia de parla catalana. Així, mentre que a Catalunya l'Escola Nova rebé l'impuls de la burgesia liberal, amb el suport de les classes mitjanes, i despertà l'entusiasme dels sectors renovadors del magisteri, al País Valencià i a les Illes en general l'absència, precisament, d'una burgesia liberal i de classes mitjanes amb prou pes social féu que la majoria de les experiències de l'Escola Nova sorgissin per iniciatives personals de mestres i educadors, sense comptar amb el suport dels polítics ni dels poders econòmics.[7] Tanmateix, Menorca, amb una dinàmica cultural i social diferent a la de la resta de les illes de l'arxipèlag balear, però lligada a aquestes i a Catalunya per raons culturals, tingué un desenvolupament propi i algunes pràctiques educatives endegades per mestres i altres col·lectius sí que trobaren el suport de la burgesia liberal i progressista local, propera al republicanisme illenc. Per exemple, com veurem, Antoni Juan i Alemany comptà amb el suport de l'Ajuntament de Maó, de majoria republicana, per portar a terme els passeigs escolars amb els alumnes del seu centre a les acaballes del segle XIX, els quals, a més, foren promoguts entre el magisteri del municipi per part del consistori maonès. Ja a la primera dècada del segle XX, Juan i Alemany també comptaria amb el suport municipal per endegar les primeres colònies escolars illenques, desenvolupades als paratges del port d'Addaia. D'altra banda, com s'ha dit, les escoles racionalistes impulsades per Joan Mir i Mir també comptaren inicialment amb el suport del republicanisme illenc. Altres propostes educatives renovadores no formals, que sorgiren a les primeries del nou-cents, trobaren el seu caliu difusor en la plataforma aglutinadora dels cercles reformadors que fou l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, creat l'any 1905 per homes de tendència progressista com els professors d'institut José Pérez de Acevedo i Francesc Hernández i Sanz, els metges Enric Alabern i Sáez i Llorenç Pons i Marquès, el misser Pere Ballester i Pons, el farmacèutic Maurici Hernández i Ponsetí i el periodista i pensador Joan Mir i Mir. Així doncs, per exemple, al bressol de l'Ateneu es mantindria una delegació de l'Extensió Universitària de Barcelona, es canalitzaria un programa d'educació social a través del consultori maternològic anomenat popularment Gota de Llet de Maó, s'introduiria l'escoltisme a l'illa i en general es difondrien des de les seves tribunes, o des de les de societats afiliades o properes a l'Ateneu, el pensament reformador regeneracionista amarat del pedagogisme propi de la fi del vuit-cents i del primer terç del nou-cents. Nogensmenys, els ideals de regeneració

La desoberta de l'infant. Vic: Eumo, 1994.

[5] Sobre l'Escola Nova a Catalunya vegeu: GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep (ed.): *L'Escola Nova catalana, 1900-1939. Objectius, constants i problemàtica*. Vic: Eumo, 1992.

[6] GONZÁLEZ AGÀPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó; MAYORDOMO, Alejandro i Bernat SUREDA: *Tradició i renovació pedagògica... op. cit.*, pàg. 36.

[7] *Ibidem*, pàg. 11-14.

social, política i cultural foren defensats a Menorca per una burgesia intel·lectual, majoritàriament propera al republicanisme illenc, que s'enfrontarà amb els monàrquics i amb els sectors catòlics d'una banda, i que col·laboraria, en ocasions, i se'n distanciaria en d'altres, de l'influent nucli anarquista encapçalat per Joan Mir i Mir.

Als darrers decennis del vuit-cents a Menorca, el pedagog i publicista Joan Benenjam i Vives (1846-1922)[8] fou un mestre popular pròxim a les pràctiques escolars hereves del krausisme i l'institucionisme, com per exemple les excursions escolars, les lliçons de coses, els treballs manuals, el museu escolar, l'ensenyament cíclic i el mètode intuïtiu. Exercí entre els anys 1869 i 1912 a la seva vila natal, Ciutadella. Autor de nombrosos llibres escolars, Benejam també publicà diverses revistes educatives com ara *La enseñanza racional* (1888-1889), *La enseñanza práctica* (1894-1895), *El Buen Amigo* (1900-1904), *La Escuela y el Hogar* (1906-1910) i *Alma de Maestro* (1915-1916). Fou autor de diverses obres pedagògiques i de política educativa, en què sistematitzà el seu ideari educatiu, d'entre les quals cal assenyalar *Emanaciones de la escuela y del hogar*, *Cuestiones trascendentales sobre la enseñanza de adultos*, *La escuela de párvulos*, *La Alegría de la escuela*, *Vida Nueva* i *El problema educativo, hacia el mejoramiento de la escuela y del bienestar del maestro*.[9] Malgrat que Benejam desenvolupà un corpus teòric i pràctic de l'educació proper a l'institucionisme i que mantingué relacions amb els prohoms de la Institución, com el mateix Francisco Giner de los Ríos entre d'altres, segons Vilafranca,[10] entre el pensament de Joan Benejam i el racionalisme harmònic krausoinstitucionista s'estabiliren certes diferències, com per exemple la coeducació i el laïcisme en l'educació que Benejam no compartia amb els institucionistes. Joan Benejam adoptà i aplicà els principis institucionistes en la seva escola pública de Ciutadella, fet que representà el seu gran mèrit, puix que popularitzà l'educació abanderada pels institucionistes que en l'experiència madrilenya anà destinada majoritàriament a les classes burgeses. De fet, per a Joan Benejam l'educació sols era una, l'ensenyament per a la vida, per a la qual cosa calia que les matèries educatives no es convertissin en assignatures aïllades, ja que havien d'esdevenir coneixements relacionats entre si que fossin fàcilment associables a la realitat quotidiana dels discents i al seu entorn més proper, atès que era necessari l'assoliment de l'autonomia de les persones per a un millor desenvolupament en el seu medi natural, és a dir, en definitiva, en la seva vida. Les obres o produccions pedagògiques renovadores de Benejam de major interès daten dels darrers decennis del segle XIX, atès que al començament del segle XX a Menorca el seu pensament es veié en ocasions superat per altres educadors o pensadors més oberts a les noves tendències de l'Escola Nova, tot i que ell mateix se'n pot considerar, en molts aspectes, un precursor. Entre els seus treballs cal destacar, per exemple, les aportacions a la revista de l'associació de mestres de les illes *El Magisterio Balear* com ara "Influencias de antaño", "Mejorar hasta la perfección", "La primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía moderna", "Conferencia en el Congreso Nacional Pedagògico de Barcelona" i "Cuestiones trascendentales sobre la enseñanza de adultos".[11] Seguint Colom,[12] es pot afirmar que els escrits de Benejam a *El Magisterio Balear* presenten un resum del pensament pedagògic del mestre i pedagog ciutadellenc, nogensmenys ens aporten dades sobre temàtiques com ara l'educació de pàrvuls, l'educació d'adults, la didàctica de la llengua i les idees generals sobre el seu pensament didàctic aplicat en altres matèries. Ultra aquestes temàtiques, també sobresurten en els escrits dues qüestions de gran importància: d'una banda, la crítica a l'escola tradicional i, de l'altra, les idees i pràctiques escolars que Benejam defensà per tal de superar aquest tradicionalisme que denuncià; tradicionalisme escolar que entenia com memorisme, ensenyament rutinari i llibresc amb una manca de preparació dels mestres de l'època envers la qual proposà i fonamentà un model educatiu de caire modern i innovador de gran importància, assentat en el joc,

[8] Sobre la figura i el pensament pedagògic de Joan Benejam i Vives cal destacar cronològicament els treballs següents: ADROVER, J; VALLESPIR, J.; VILLALONGA, Ll. "Regeneracionisme i educació a Menorca: aproximació a l'ideari pedagògic de Joan Benejam", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, 1986, pàg. 127-143; COLOM CAÑELLAS, Antoni Joan: "Les idees pedagògiques de Joan Benejam a través dels seus escrits "mallorquins" (segle XIX)", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1996, pàg. 29-42; COLOM CAÑELLAS, Antoni Joan: "Joan Benejam i Vives. Vida, ideologia pedagògica i personalitat", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1997, pàg. 79-110; MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio: *El sistema educatiu a Menorca. Una visió estructural (1800-1939)*. Ciutadella: Ajuntament de Ciutadella, Institut Menorquí d'Estudis, 2000, pàg. 261-283; VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: "L'educació d'adults per Joan Benejam. Un exemple de formació professional al segle XIX", *La formació professional i les transformacions socials i econòmiques. Actes de les XIV Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Mataró: Ajuntament de Mataró, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, 1999, pàg. 371-377; VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: "El maestro Joan Benejam i Vives: una visión pedagógica", *Publicacions des Born. Treballs de la Secció d'Estudis*, núm 9. Ciutadella: Cercle Artístic, abril 2001, pàg. 41-69; VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: "Joan Benejam Vives (1846-1922): Un mestre

en l'educació física, en les excursions, en la intuïció, en els museus escolars, en l'ensenyament racional i científic, en l'educació moral, en el treball de l'alumne en lloc del llibre de text, en la utilització de la biblioteca, en la psicologia, en un pensament pedocentrista i en l'activitat del nen. L'obra publicada a la revista del magisteri de les illes ens clarifica, en opinió de Colom, a qui seguim, un Benejam que s'acostà als plantejaments típics de l'Escola Nova, de l'educació activa i, en definitiva, del que hom coneix com Moviment de Renovació Educativa, tot partint del model ideològic i pedagògic propi de la Institución Libre de Enseñanza de Madrid i del regeneracionisme de la Restauració.

Gabriel Comas i Ribas (1864-1942)[13] fou un altre dels educadors a Menorca propers al pensament pedagògic renovador de l'institucionisme. Mestre de prestigi professional indubtable, participà activament en les manifestacions de renovació pedagògica més importants desenvolupades a les illes a la fi del vuit-cents i al començament del nou-cents. Entre els anys 1886 i 1906 exercí professionalment a Menorca –primer a Sant Climent i des de l'any 1891 a la vila d'Alaior– per retornar a Mallorca, on exercí fins l'any 1923 a l'escola del barri de Santa Catalina de Palma. Anys més tard es retiraria del magisteri a Barcelona estant. Gabriel Comas dirigí colònies escolars, realitzà viatges pedagògics, fou un dels introductors de la graduació escolar i publicà diversos estudis pedagògics. Com a mestre, es mostrà a favor de la graduació de l'ensenyament, tot aplicant-la a la seva escola de la vila d'Alaior, idea aquesta que li quedà més consolidada amb posterioritat arran d'un viatge que va fer l'any 1911, juntament amb Bartomeu Terrades, pensionats per l'Ajuntament de Palma, en el qual entraren en contacte amb Manuel Bartolomé Cossío, llavors director del Museo Pedagógico Nacional, i en el qual visitaren diverses escoles graduades.[14] La figura del mestre esporlerí es veié estretament lligada al moviment de renovació educativa que sorgí, al començament del segle XX, com a reacció a la situació precària que l'educació visqué en el segle XIX. Dintre d'aquest clima de renovació cal esmentar les influències que Comas rebé de la Institución Libre de Enseñanza, atès que incidí especialment en la seva ideologia a través de l'amistat que mantingué, entre d'altres, amb Francisco Giner de los Ríos, Manuel Bartolomé Cossío, Antonio Ballesteros i María de Maetzu.[15] De Menorca estant, estigué vinculat a diverses iniciatives de caire social i mutualista, alhora que connectà amb el sector burgès progressista i intel·lectual de l'illa que participà en la creació d'una delegació de l'Extensió Universitària de la Universitat de Barcelona l'any 1904.[16] Tal com ha assenyalat Oliver,[17] els anys que Comas romangué a Menorca foren un període d'intensa vida professional, atès que no sols exercí la tasca d'educador, sinó que també participà en diverses accions de caire social, de contingut mutualista i previsor. Comas féu diverses conferències a Menorca en el marc de l'Extensió Universitària de Maó amb títols com ara "Educación Física", "Misión Social de la Escuela", "Cultivo de la Inteligencia", "Educación del sentimiento" i "Educación: Enseñanza obligatoria";[18] a més, durant els seus anys a Menorca, també publicà obres pedagògiques com ara *Educación* i *Proyecto de fundación de una escuela de Educación Integral*, aquesta darrera publicada sota pseudònim, i ja fora de l'illa publicà les *Reformas urgentísimas en la primera enseñanza*,[19] que presenta força similituds amb les obres abans esmentades. Les publicacions de Comas a Menorca representen el seu moment àlgid de producció de textos pedagògics i són de consulta obligada per a tots aquells que vulguin apropar-se al pensament educatiu d'aquest educador. Seguint Balle i Perelló,[20] un dels aspectes més interessants que cal destacar de l'obra de Gabriel Comas és el nivell altament popular que aquesta prengué. Els seus escrits –cal tenir en compte que la majoria són extractes de les conferències– tenen un caire divulgatiu i presenten un elevat grau d'optimisme pel que fa a les reformes educatives que proposava. Pretenia en les conferències i els escrits despertar l'esperit de lluita

menorquí a l'avantguarda pedagògica", *Revista Catalana de Pedagogia*. Barcelona: Societat Catalana de Pedagogia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, Volum 1, 2002, pàg. 313-340 i VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: *Mestre Joan Benejam Vives. Antologia d'un compromís pedagògic*. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis. Col·lecció Capcer, 16, 2002.

[9] Vegeu: BENEJAM, Juan: *Emanaciones de la escuela y del hogar*. Ciutadella: Imprenta y Librería de Salvador Fábregues, 1874; BENEJAM, Juan: *Cuestiones trascendentales sobre la enseñanza de adultos*. Maó: Imprenta de M. Parpal, 1879; BENEJAM, Juan: *La escuela de párvulos*. Ciutadella: Imprenta de M. Parpal, 1883; BENEJAM, Juan: *La Alegría de la escuela*. Ciutadella: Imprenta y Librería de Salvador Fábregues, 1899; BENEJAM, Juan: *Vida Nueva*. Ciutadella: Imprenta y librería de S. Fábregues, 1908 i BENEJAM, Juan: *El problema educativo, hacia el mejoramiento de la escuela y del bienestar del maestro*. Ciutadella, Imprenta y librería de S. Fábregues, 1910.

[10] VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: *Mestre Joan Benejam Vives... op. cit.*, pàg. 53.

[11] Els textos complets poden consultar-se més fàcilment a l'obra: VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: *Mestre Joan Benejam Vives... op. cit.*

[12] Vegeu: COLOM CAÑELLAS, Antoni Joan: "Les idees pedagògiques de Joan Benejam... op. cit., pàg. 29-42.

[13] Sobre Gabriel Comas hom pot trobar informació a diversos estudis com ara: OLIVER JAUME, Jaume: "Educació i societat a les Illes". A SUREDA, Bernat i altres: *L'Educació a Mallorca. Aproximació*

pedagògica que permetés anar adaptant l'ensenyament a les necessitats de l'alumnat. Entenia l'educació com a element de reforma social, que sols podia ser realitat amb una rehabilitació cultural prèvia del poble. Tot i que l'obra de Comas no és original, segons l'estudi de Balle i Perelló ressenyat abans, la importància rau en el fet que adequà les noves idees pedagògiques del moment al context, la infraestructura i la mentalitat de l'entorn més proper. Fou un innovador i introductor de noves tendències educatives i esdevingué un punt de connexió entre les illes i la península en una primera època i posteriorment amb l'estranger a través del seus viatges pedagògics.

Un altre dels mestres mallorquins que residí a Menorca pròxim als corrents renovadors de l'institucionisme i a les pràctiques educatives renovadores de l'educació activa fou Antoni Juan i Alemany (?-1934).[21] Tot i que són poques les informacions bibliogràfiques que actualment hi ha sobre el mestre Antoni Juan, de les escasses informacions que se'n tenen es pot entreveure el paper rellevant que tingué en la renovació pedagògica a l'illa de Menorca. Fou mestre de la segona escola pública de nens de Maó a més de ser un punt de referència per als mestres del seu temps. Antoni Juan i Alemany, docent d'un gran prestigi entre la població maonesa i exponent clar d'un magisteri pedagògicament renovador, introduí els passeigs escolars a la seva pràctica educativa i es dedicà de manera especial als ensenyaments marítims en un intent de connectar amb la realitat de l'entorn més proper dels alumnes. La docència d'Antoni Juan, centrada en l'activitat, es fonamentava en la capacitat d'observació i la creativitat de l'alumnat. Com a president de l'associació de mestres de Menorca l'any 1903 organitzà una trobada dels mestres menorquins, amb la finalitat d'intercanviar experiències i potenciar aspectes de la pràctica educativa, com per exemple l'ensenyament globalitzat, actiu i significatiu i la necessitat d'una educació integral. Fou un mestre renovador a casa nostra, dedicat durant quaranta anys a la seva escola i als seus nens, defensor de l'ensenyament integral. Com a principals aportacions del magisteri que exerci ens interessa remarcar en aquest article la pràctica que feu a Menorca d'una de les aportacions del programa educatiu dels institucionistes, que no fou altra que les excursions o els passeigs escolars. Fou, també, director de la primera colònia escolar de Menorca, promoguda per l'Ajuntament de Maó, experiència que es perllongà amb gran èxit al port d'Addaia fins als anys vint, i en la qual, entroncant amb les pràctiques educatives renovadores que duia a terme, no tan sols es parà esment en l'enrobustiment dels nens, sinó que s'aprofitaren les possibilitats educatives dels paratges contigus a la colònia per fer nombroses excursions educatives.[22] A Menorca, les colònies escolars no s'arribaren a implantar fins ben entrat el segle XX, l'any 1909, en contraposició a d'altres indrets de la nostra geografia més propera on ja es començaren a desenvolupar al final del segle XIX, tot i que la campanya a favor d'aquestes s'anà gestant des de molt abans. De fet, en el discurs a favor de les colònies escolars a la premsa menorquina afí al republicanisme es constata una confluència de postulats higienistes i educatius ben representatius del moment que es vivia, no tan sols a Menorca, sinó a l'àrea d'influència de llengua catalana i a la resta de l'Estat espanyol. Així doncs, en un moment històric amarat de pedagogisme, com fou el primer terç del segle XX, en què sorgiren a Menorca diverses iniciatives higienistes i d'educació social i no formal per als infants, com ara el consultori maternològic anomenat popularment Gota de Llet (1906), la introducció de l'escoltisme a l'illa a través de la creació dels Exploradors maonesos (1913) i el debat sobre la modificació dels centres d'educació infantil que entre aquells anys es perllongà a la premsa local, s'iniciarien de la mà del mestre Antoni Juan i Alemany i el sosteniment de l'Ajuntament de Maó les primeres colònies escolars, que durant anys, en una primera època, es desenvoluparen a les immediacions del port d'Addaia sota la direcció d'aquest mestre i l'ajudantia, entre d'altres, del també mestre mallorquí Joan Socías i Bennasar.[23]

Un altre dels mestres mallorquins, del qual també comptem amb pocs estudis

Històrica. Palma: Editorial Moll, 1977, pàg. 141-150; OLIVER JAUME, Jaume: *Escola i societat. L'Ensenyament a les Illes en el segle XX*. Palma: Editorial Moll, 1978, pàg. 31-35; OLIVER JAUME, Jaume: *Joan Comas i la política de la Segona República... op. cit.*, pàg. 13-19 i OLIVER JAUME, Jaume: "Els Comas Camps... op. cit., pàg. 64-78; BOSCH I CONTESTÍ, Rafel: *Gabriel Comas i Ribas. Un mestre del seu temps*. Palma: Ajuntament d'Esporles, 1991 i BALLE CERDÀ, Magdalena i Mateu PERELLÓ ALORDA: *Gabriel Comas i Ribas: la seva vida i obra*. Palma: Universitat de les Illes Balears, Col·lecció Els Nostres Educadors, núm. 6, 1998.

[14] BALLE CERDÀ, Magdalena i Mateu PERELLÓ ALORDA: *Gabriel Comas i Ribas... op. cit.*, pàg. 18-23.

[15] *Ibidem*, pàg. 11-13.

[16] Sobre l'Extensió Universitària de Maó vegeu: MOTILLA SALAS, Xavier: "Burgesia liberal i educació popular: l'Extensió Universitària de Maó (1903-1908)", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 13. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2000, pàg. 63-76.

[17] OLIVER JAUME, Jaume: *Joan Comas i la política de la Segona República... op. cit.*, pàg. 3.

[18] Algunes d'aquestes conferències foren editades també en forma de fulletó, en d'altres cal cercar-ne les referències en la premsa local. Per a les primeres vegeu: COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Educación Física*. Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, 1904; COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Misión social de la Escuela*. Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, 1904 i COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Cultivo de la inteligencia.*

Institut d'Estudis Baleàrics

a hores d'ara, que incorporà algunes pràctiques educatives en el seu centre d'ensenyament properes al moviment de renovació pedagògica i que en certs aspectes connectà amb el pensament del catalanisme conservador i dels cercles catòlics pròxims al noucentisme pedagògic fou Mateu Fontirroig i Jordà (1866-1931).[24] Fontirroig, que arribà a Menorca per complir el servei militar l'any 1886, en acabar els seus estudis de magisteri obrí un col·legi privat d'ensenyament on aplicà la graduació escolar al principi de segle a Maó. Al centre, a més d'una escola de pàrvuls i l'ensenyament primari, hi establí classes complementàries dels cursos de batxillerat i preparava per ingressar els alumnes que així ho desitgessin a la carrera militar o a altres branques de l'Administració pública. Fontirroig fou un mestre compromès amb la seva escola, a la qual es dedicà completament. Preocupat per les noves tendències pedagògiques del moment, en el seu discurs es comença a destacar la importància del treball manual i tímidament de l'autoaprenentatge. Fontirroig, insistint en una de les idees claus de l'Escola Nova, parla del mestre com a guia de l'educand. El seu centre fou el primer a introduir el mètode Montessori a la nostra illa de la mà de la mestra Eulàlia Villalonga; mètode que, com hom sap, comptà a Catalunya amb el suport del catalanisme conservador i, a més, era ben vist entre els cercles catòlics. Fou un defensor de la importància dels estudis tècnics com una sortida pels fills de les classes amb menys recursos. D'altra banda i pel que fa a l'educació de la dona, Fontirroig, emmarcat dintre del moderantisme del discurs del noucentisme pedagògic, no arribà a plantejar una vertadera coeducació. Pretenia una educació per a les nenes en certs aspectes diferenciada, tot i que assistissin conjuntament amb els nens a classe en determinades assignatures, que no qüestionés el rol tradicional de la dona dins la família. Per tant, en el discurs de Fontirroig el principi coeducatiu no aportà cap variació substancial a les tradicionals reivindicacions d'una educació femenina de més qualitat i més ajustada a les necessitats de la dona del moment; ans al contrari, en la línia del feminisme conservador advocà per un major accés de la dona a l'educació en el benentès que aquesta repercutís positivament en la funció tradicional de mare.[25]

Tant Mateu Fontirroig i Jordà com Antoni Juan i Alemany foren precursors de la integració de l'escoltisme en els seus centres escolars tot realitzant-ne les primeres experiències a Menorca. Hom sap que, en el marc de les iniciatives educatives no formals del moviment de l'Escola Nova, l'escoltisme fou una de les fites més importants. No direm res de nou en afirmar que, en l'educació dels joves en el medi natural i en el temps lliure, hi jugà un paper fonamental el moviment creat l'any 1907 pel militar i educador anglès Robert Stephenson Smyth Baden-Powell (1857-1941). Aquest fenomen, conegut genèricament com escoltisme, tingué diferents noms i orientacions en l'àmbit d'influència catalana.[26] A Menorca, l'escoltisme en una primera època compresa entre els anys 1913 i 1920 sota la modalitat dels Exploradores de España, estigué estretament vinculat a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó que, amb la voluntat d'incidir educativament en la joventut més enllà de l'àmbit estrictament escolar, es plantejà un programa d'educació en el temps lliure i en l'àmbit natural a través de la introducció del mètode a l'illa, tot creant els Exploradors maonesos. Ben aviat personalitats lligades a l'Ateneu de Maó i pertanyents als cossos militars de Menorca feren seu el moviment militaritzant-lo ostensiblement, fet més que evident si ens atenem a la modalitat d'escoltisme que s'adoptà des de la institució esmentada, que no fou altra que la dels Exploradores de España, que foren l'opció militarista i espanyolista del moviment escolta arreu de l'Estat espanyol. No obstant això, creiem que la seva introducció a Menorca ha de ser entesa en el marc d'unes idees pedagògicament renovadores i progressistes, ja que, com hem dit, altres personalitats lligades al moviment, que provenien del món de l'educació, com els esmentats Mateu Fontirroig i Antoni Juan, foren els primers d'inte-

Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, 1904.

[19] COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Educación. Conferencia que debia pronunciarse en el Casino Castell, de Alayor, el dia 2 de agosto.* Maó: Tipografia Mahonesa, 1894; UN AMIGO DE LA ENSEÑANZA [COMAS Y RIBAS, Gabriel]: *Proyecto de fundación de una escuela de Educación Integral. Consideraciones dirigidas al Pueblo mahonés.* Maó: Imprenta Fábregues, 1899 i COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Reformas urgentísimas en la primera enseñanza. Consideraciones dirigidas á todos los hombres pensadores y progresivos y á los buenos padres de familia.* Palma: Est. Tip. de José Tous, 1907.

[20] BALLE CERDÀ, Magdalena i Mateu PERELLÓ ALORDA: *Gabriel Comas i Ribas... op. cit.*, pàg. 57-61.

[21] Vegeu: MOTILLA SALAS, Xavier: "Antoni Juan Alemany i la renovació pedagògica a Menorca a la primeria del segle XX: els passeigs i les colònies escolars", *La renovació pedagògica. Actes de les XVI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans.* Figueres: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Ajuntament de Figueres, Universitat de Girona, 2003, pàg. 99-111.

[22] Són escasses les seves produccions escrites. No obstant això, algunes referències d'interès poden trobar-se en la premsa especialitzada de l'època sobre els seus passeigs i colònies escolars. Ara bé, on millor es pot copsar la tasca educativa renovadora del mestre esmentat és a través de les memòries que tant dels passeigs com de les colònies escolars anà lliurant a l'Ajuntament de Maó. Per a les memòries publicades en premsa vegeu: JUAN ALE-

grar l'escoltisme als seus centres educatius. De fet, el dos primers grups d'exploradors creats a Maó foren precisament els dels mestres esmentats, en el que caldria considerar com les primeres espurnes, fora de l'àmbit estrictament escolar, de pràctiques educatives del moviment de l'Escola Nova a Menorca.[27]

D'altra banda, un altre mestre mallorquí que, de Menorca estant, demostrà certes influències dels nous corrents pedagògics renovadors de la tradició liberal del segle XIX i del que hom coneix com educació activa i que connectà en ocasions i es distancià en altres amb el pensament del catalanisme conservador i dels cercles catòlics pròxims al noucentisme pedagògic fou Andreu Ferrer i Ginard (1887-1975).[28] Ferrer, que rebé formació humanística amb els franciscans, fet que provocà que popularment se l'anomenés el "mestre Sagristà", fou un bon exemple de mestre compromès en la defensa de les classes necessitades a casa nostra. Fou mestre a la vila des Migjorn Gran fins l'any 1917, en què es traslladà a Mallorca per exercir al seu poble natal, Artà. Andreu Ferrer, persona d'una extraordinària vitalitat cultural, fundà durant els anys que romangué a Menorca una acadèmia de música i una important Societat de Socors Mutus, alhora que desenvolupà una intensa tasca folklorista, fruit de la qual són les obres *Rondaies de Menorca* i *Cançonetes menorquines*, a més de ser autor també de l'obra *Ethologia de Menorca o sien costums i preocupacións que se conserven en aquesta illa* i de les diverses col·laboracions que publicà en el diari regionalista menorquí *Llum Nova*.[29] L'any 1912 es publicaria a Alaior una obra educativa de Ferrer de gran importància: *Vida Escolar. Historial del alumno*. En aquesta proposà instruments per sistematitzar l'evolució fisiològica i la maduració psicològica dels nens i nenes escolaritzats.[30] Des d'Artà continuà la tasca folklorista editant la revista mensual *Tresors dels avis: etnografia, mitologia i folklore de Catalunya i Balears*, que sense cap mena de dubte representa un important arxiu de folklore del nostre país. Redactada en gran part pel mateix Ferrer, hi col·laboraren el folklorista autodidacte Joan Amades i Gelats (1890-1959) i l'escriptor i folklorista Rossend Serra i Pagès (1863-1929), entre d'altres. A més d'estudis sobre diversos temes, la revista publicà una gran quantitat de material folklòric de primera mà que la convertí en una de les publicacions més interessants d'aquesta matèria. També, a Artà, dirigí durant anys la publicació *Llevant*, on recollí articles sobre les tendències educatives de l'època, com els exposats pel pedagog i publicista jesuïta Ramón Ruiz Amado (1861-1934), representant de la lectura més conservadora de les idees de l'Escola Nova i defensor a ultrança del paper de l'Església a l'educació. Fou un mestre al corrent de les publicacions pedagògiques del moment. Rebia, entre d'altres, la revista de pedagogia publicada per la Diputació de Barcelona *Quaderns d'Estudi*. Hom sap que aquesta publicació, de contingut bàsicament teòric, posà a l'abast dels mestres les aportacions més modernes sobre pedagogia, psicologia i didàctica de les ciències, així com els treballs dels principals pedagogs catalans. A més, Ferrer assistí a una gran quantitat de cursets de perfeccionament, congressos, jornades pedagògiques, tot rebent en el seus anys una forta influència de l'inspector d'ensenyament primari i amic Joan Capó i Valls de Padrinas, transmissor dels coneixements pedagògics europeus als mestres mallorquins. Ferrer assistí, en anys posteriors al seu magisteri a Menorca, a una setmana pedagògica a l'Institut Jean-Jacques Rousseau de Brussel·les, en la qual conegué l'obra del psicòleg suís Édouard Claparède (1873-1940) i del compositor i pedagog, també suís, Émile Jaques-Dalcroze (1865-1950), entre d'altres. Ideològicament el trobem adscrit al regionalisme i fou un defensor de l'ensenyament en la nostra llengua. Crític amb els mestres i els mètodes de l'escola tradicional, el seu magisteri es caracteritzà per ser un ensenyament actiu i a partir del medi, a més de promocionar una vertadera escola oberta com a part activa de la societat. Advocà per la participació de l'alumne en el procés educatiu, per la higiene escolar, per l'educació física, pel treball en grup i la recerca d'informació, etc. Ferrer

MANY, Antonio: "Paseos escolares", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1906, pàg. 172-174; JUAN ALEMANY, Antonio: "Enseñanza marítima", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1906, pàg. 174-175 i JUAN ALEMANY, Antonio: "Colonia escolar de Mahón", *El Magisterio Balear*. Palma, 8 de gener de 1910, pàg. 13-14.

[23] De les colònies escolars sostingudes per l'Ajuntament de Maó en el seu arxiu històric es conserven amb molta cura i en bon estat nombrosos documents i materials que van des de les memòries dels directors i dels alumnes de les colònies fins al plans alimentaris, mesuraments dels colons, etc. D'altra banda, en el moment de lliurar aquest article, sobre les colònies escolars es troba en premsa el nostre treball: MOTILLA SALAS, Xavier: "Higienisme i educació en el temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del port d'Addaia", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 17. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, 2004 (en premsa).

[24] Sobre el mestre Mateu Fontirroig hom pot consultar: MOTILLA SALAS, Xavier: "Educació i família en el mestre Mateu Fontirroig Jordà (1866-1931)", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 15. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, 2002, pàg. 15-29.

[25] *Ibidem*, pàg. 15-29.

[26] Sobre l'escoltisme a l'àrea d'influència de la llengua catalana vegeu: BALCELLS, Albert i Genís SAMPER: *L'escoltisme català (1911-1978)*. Barcelona: Editorial Barcanova

partia dels interessos dels seus alumnes i d'allò que els era més proper. Això féu que el seu ensenyament a partir del medi pròxim als alumnes es fonamentés en el terme, el poble, la comarca, etc., de manera que aquests fossin la base dels coneixements posteriors. Per això organitzà moltes classes fora de l'aula, excursions, colònies, etc.

Dintre del col·lectiu de persones alienes a l'educació primària, un exponent clar del pensament regeneracionista pedagògic amb influències institucionistes a Menorca a les primeries del nou-cents, el trobem en el catedràtic d'institut cubà José Pérez de Acevedo (1861-1917).[31] Durant els seus anys a Menorca féu diverses conferències i escrits d'importants continguts educatius i socials, en els quals traspua una clara influència krausista i institucionista, com ara: "El Progreso", "Objeto, importancia y conveniencia de la Extensión Universitaria", "Instituciones sociales convenientes á Menorca", "Feminismo", "Educación y misión social de la mujer", "El analfabetismo en Menorca: hay que enseñar a leer", "¿Qué son los ateneos?", "Menorca en la primera década del siglo XX. Instrucción pública", "Cuestión social y sus soluciones", entre d'altres.[32] Des de les tribunes dels diversos ateneus i centres obrers advocà a favor d'una vertadera coeducació que igualés homes i dones i propagà la necessitat de crear institucions educatives alienes a la intervenció de l'estat per donar resposta a les necessitats formatives de les classes populars i de llurs fills. En tots els seus discursos traspua una clara influència positivista i institucionista, amb una ferma voluntat de regenerar el país mitjançant l'educació. Li eren familiars una gran quantitat d'obres nacionals i estrangeres sobre l'educació integral, així com també el pensament pedagògic dels autors clàssics com l'escriptor i filòsof suís Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), el pedagog suís Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827), el pedagog alemany Friedrich Fröbel (1782-1852), l'escriptor rus Lev Nikolajevic Tolstoj (1828-1910) i d'altres autors coetanis provinents de la psicologia i la sociologia com Edmond Demolins (1852-1907), Carlos Octavio Bunge (1875-1918) i Gustave Le Bon (1841-1931). En alguns aspectes el pensament educatiu de José Pérez de Acevedo s'ha de considerar avançat per al seu temps a Menorca, com per exemple la defensa que féu de la coeducació. A més, demandà la construcció d'escoles de pàrvuls que funcionessin sota els postulats pedagògics de Fröbel, així com també la necessitat d'implantar les colònies escolars anys abans que aquestes s'iniciassin de la mà del mestre Antoni Juan i Alemany amb el finançament de l'Ajuntament de Maó.[33] En diversos escrits denuncià l'estat precari de l'educació primària. Considerava l'educació l'arrel fonamental sobre la qual s'havia d'arribar a la regeneració del país. Però, aquesta regeneració no podia arribar sols amb la millora de l'educació primària, ja que s'havia de facilitar la possibilitat de llegir i escriure a tota la població. Per això eren necessàries institucions socioculturals des de les quals es pogués donar resposta a les necessitats formatives de la població i, per tant, desterrar l'analfabetisme. Des d'aquestes s'havia de potenciar la lectura a través de la premsa, la qual considerava de cabdal importància per a la difusió de la cultura, atès que era el mitjà més fàcil i segur de difusió de la paraula escrita per a tota la població.

Altres personalitats a Menorca que no provenien del món de l'educació també s'interessaren en els seus discursos pels postulats pedagògics renovadors. Així, per exemple, l'obra del misser i pensador maonès Pere Ballester i Pons (1856-1946), que pot ser considerat com l'emblema d'una generació d'intel·lectuals menorquins que van ser capaços de concentrar primer i difondre després el coneixement global del seu temps, té una significació que va més enllà de l'aportació a la jurisprudència, que és possiblement el camp més conegut a hores d'ara de la seva producció.[34] Tanmateix la trajectòria de Pere Ballester com a misser no pot deslligar-se de la dedicació a altres temàtiques –com la sociologia, l'antropologia, la política i la pedagogia– ni del compromís cultural i lingüístic vers el seu poble, ni, consegüentment, la seva obra pot ésser justament valorada sense conèixer abans les característiques del seu

SA, 1993; CERDÀ, Mateu: *L'escoltisme a Mallorca (1907-1995)*. Barcelona, Biblioteca Abat Oliba, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998; CRUZ OROZCO, José Ignacio: *Escultismo, Educación y Tiempo Libre. Historia del asociacionismo scout en Valencia*. València: Generalitat Valenciana, Institut de la Joventut, 1995; MARQUÉS, Salomó: *L'escoltisme gironí*. Girona, Edicions del Pèl, 1984; SAMPER, Genís: *50 anys d'escoltisme català. 1927-1978*. Barcelona: Fundació Jaime Bofia, Federació Catalana d'Escoltisme i Guiatge, 1992; VALLORY SUBIRÀ, Eduard i Jordi G. QUERA: *Excursionisme i escoltisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994 i FONT I PLANA, Jordi: *Del joc a la festa. Escoltisme català (1930-1980)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

[27] Vegeu: MOTILLA SALAS, Xavier: "L'Ateneu de Maó i l'educació no formal dels joves: la introducció de l'escoltisme a Menorca (1913-1920)". A SERRA BUSQUETS, Sebastià i Bernat SUREDA GARCIA: *Els joves a l'època contemporània. Actes de les XXI Jornades d'estudis històrics locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2003, pàg. 267-286.

[28] Sobre Andreu Ferrer i Ginard, se'n poden trobar notícies a: SANCHO ORELL, Maria Bel: *El mestre Andreu Ferrer i l'ensenyament a Artà (1916-1928)*. Palma: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Palma de Mallorca, Col·lecció Els Nostres Educadors, núm. 2, 1984.

[29] Vegeu: FERRER GINARD, Andreu: *Ethologia de Menorca o sien Costums i preocupacións que se conserven en aquesta illa*. Artà: Tipografia Catòlica d'A. Ferrer, 1927; FERRER GINARD, Andreu:

Institut d'Estudis Baleàrics

perfil humà. En totes les activitats que desenvolupà, s'hi pot trobar un denominador comú, que no és altre que la inquietud pels afers socials. Precisament, aquesta preocupació per les qüestions socials, sempre palesa a la seva obra, el dugué a participar en diferents iniciatives de caire pedagògic, entre les quals cal destacar sobretot la participació a la Delegació de l'Extensió Universitària de Barcelona a Maó, en la qual féu una conferència sobre educació. Les idees pedagògiques de Pere Ballester es fonamentaven en un ampli coneixement de les grans obres del pensament pedagògic que combinà amb la formació en tots els camps de les ciències socials. Els seus coneixements en el camp jurídic, filosòfic i antropològic enriquiren les observacions de tipus més estrictament pedagògic. Ballester, tot i que no tingué una formació específicament pedagògica ni es dedicà professionalment a la docència, tenia un coneixement profund dels grans pedagogs, especialment dels representats de la tradició liberal del segle XIX i començament del XX. S'ha de tenir en compte que el clima intel·lectual de l'època era amarat de pedagogisme i que les coordenades ideològiques en què es mogué el seu pensament tenien la preocupació pedagògica com un dels eixos vertebradors. Hom sap que la influència de la Institución Libre de Enseñanza i de l'obra de Francisco Giner de los Ríos marcà de manera molt decisiva el pensament liberal progressista d'aquesta època i aquesta influència es deixa sentir en l'obra de Ballester. És cert, també, que Pere Ballester, com ell mateix confessà en diverses ocasions, va gaudir de l'ajuda dels amics José Pérez de Acevedo i Joan Mir i Mir per conèixer les idees pedagògiques més divulgades de l'època. No obstant això, l'amplitud de les referències que es troben a la seva obra, el coneixement que demostra de les teories i l'aplicació que en fa a qüestions concretes no fan pensar en un coneixement superficial o de segona mà. El mateix Pere Ballester ens féu una confessió de les seves preferències pedagògiques i dels autors en què s'inspirà, en la conferència que pronuncià sobre educació a l'Extensió Universitària de Maó, tot destacant Pestalozzi, Fröbel, Spencer i Giner de los Ríos.[35] En aquesta, feta en un curs adreçat als obrers, tractà sobre l'extensió, la necessitat i els avantatges de l'educació per a la classe obrera, així com també sobre la millora del sistema educatiu. D'altra banda, també en aquests anys, pronuncià una conferència sobre la "Protección a la infancia",[36] en la qual denuncià la manca d'establiments adequats per a l'ensenyament i la manca d'escoles gratuïtes, fet que, segons el seu parer, promovia que la classe obrera per més que volgués no pogués oferir educació als seus fills. L'any 1921 féu unes conferències a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó intitulades "Lletres a una mare mahonesa", que cal considerar com un vertader tractat de pedagogia familiar.[37] Les seves *Lletres* són, d'acord amb el que ell mateix afirmà, la primera part d'una obra que tenia pensat continuar. L'objectiu era donar una sèrie de consells a les mares en relació amb l'educació de llurs fills. Un objectiu que responia a la importància que donà Ballester a l'educació familiar i a la convicció que el procés educatiu s'iniciava fins i tot abans del naixement. Donant recomanacions educatives a les mares –considerades les primeres educadores dels infants– Pere Ballester seguí una tradició del pensament pedagògic liberal amb antecedents notables com els dels *Elementarbücher* –llibres elementals– del pedagog suís Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827), publicats al principi del XIX i que pretenien guiar pas a pas la labor educativa de les mares i dels mestres d'educació elemental. En aquestes recomanacions a les mares, Ballester aplicà les conviccions pedagògiques a un conjunt de qüestions pròpies de l'actuació educativa en el si de les famílies. Com a bon coneixedor de la cultura popular, prestà especial atenció al paper que les tradicions, les rondalles, les codolades i els jocs podien tenir en l'educació dels infants. Aquest fou el motiu pel qual especificà en el títol que es tractaven de "Lletres a una mare mahonesa. De Psicologia i Folklore". A través de la seva lectura hom pot constatar les influències, especialment, del positivisme evolucionista del filòsof anglès

Rondaies de Menorca. Ciutadella: Imp. De viuda de Salvador Fábregues, 1914 i FERRER GINARD, Andreu: *Cançonetes menorquines*. Artà: Tipografia Catòlica d'A. Ferrer, 1922. Sobre la publicació regionalista hom pot consultar tots els números que se'n publicaren a la reedició facsímil que se'n feu, vegeu: *Llum Nova, 1912-1913* (Edició, estudi històric i índexs de Miquel A. Marqués Sintes; estudi filològic d'Antoni Lluís Moll Benejam). Es Migjorn Gran: Ajuntament des Migjorn Gran, 2001.

[30] FERRER GINARD, Andrés: *Vida Escolar. Historial del alumno*. Alaior: Imp. de Andrés Borras, 1912.

[31] Vegeu: MOTILLA SALAS, Xavier: *Regeneracionisme i educació popular a Menorca. La contribució de José Pérez de Acevedo (1903-1917)*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis (Cova de Pala, 18), 2004.

[32] Algunes de les seves conferències foren publicades, d'altres cal cercar les referències en la premsa local. Per a les primeres vegeu: PÉREZ DE ACEVEDO, José: *Resumen de las conferencias explicadas en el curso 1903-1904. Discurso pronunciado en la noche del 18 de junio por ... Secretario de la Junta Local*. Maó: Imp. de B. Fábregues, 1904; PÉREZ DE ACEVEDO, José: "Instituciones sociales convenientes a Menorca", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1908, pàg. 118-133 i 189-206; PÉREZ DE ACEVEDO, José: "El Analfabetismo en Menorca", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1910, pàg. 330-347 i PÉREZ DE ACEVEDO, José: "Menorca en la primera década del siglo XX. Instrucción Pública", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1911, pàg. 24-28.

Institut d'Estudis Baleàrics

Herbert Spencer (1820-1903) i de l'obra educativa del sociòleg, historiador i pedagog francès Edmond Demolins (1852-1907), als quals cità repetidament. Començà Ballester les *Lletres* establint el seu concepte d'educació, una educació que s'havia de basar en els coneixements psicològics, que havia de ser respectuosa amb el desenvolupament biològic i amb les necessitats de l'infant, que estava condicionada per l'herència però que podia complementar i orientar positivament les capacitats innates, que havia de procurar crear uns bons hàbits i que havia de dirigir-se a preparar per a la vida formant bàsicament el caràcter i la voluntat. Havia de ser una educació que seguís un procés progressiu i ordenat partint d'allò que era concret per arribar després als conceptes abstractes. Una educació integral que havia d'atendre tant la intel·ligència, com el cos i els hàbits morals. S'ha de dir, però, que la reflexió pedagògica de Ballester es preocupà més dels aspectes teòrics i polítics de l'educació que no pas de les qüestions metodològiques o didàctiques. No es troben en el pensament de Pere Ballester gaires opinions sobre com ha de ser l'ensenyament i la pràctica educativa concreta. Per aquest motiu prestà poca atenció als aspectes didàctics de la gran renovació metodològica de l'escola que es produïa a Europa en les primeres dècades del segle XX, coneguda genèricament com Escola Nova. Ara bé, no desconeixia els grans principis d'aquest moviment, fonamentats en les aportacions pedagògiques del segle XIX, però en lloc de preocupar-se per la manera com s'havia d'ensenyar es preocupà més de definir què s'havia d'entendre per educació i per com aquesta podia contribuir a millorar els futurs ciutadans i, consegüentment, arribar a una societat més justa, més equilibrada, més equitativa, més democràtica i més igualitària.

Un altre dels autors que en el seu discurs a Menorca estant connectà amb el pensament regeneracionista pedagògic, tot lligant-lo amb l'higienisme, fou el metge i administrador de duanes Enric Alabern i Sáez. Sota l'esperonament de la creació de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic l'any 1905, es funda a Maó un any més tard un consultori de puericultura i maternologia, popularment conegut com la Gota de Llet, del qual fou director durant els anys en què romangué a l'illa. Segons Alabern la causa fonamental dels elevats índexs de mortalitat infantil calia cercar-la en la incultura de la població. D'aquesta manera la lluita contra aquest fet havia de partir, en un principi, de proporcionar, especialment a les mares, la cultura i els coneixements necessaris per fer front a aquesta problemàtica.[38] Fou autor de diversos treballs, durant el temps que romangué a Menorca, en què plasmà el seu pensament higienista i educatiu, com ara les diverses conferències pronunciades en el marc de les campanyes d'Extensió Universitària intitulades "La Lucha en pro de la infancia", "La puericultura y los consultorios de niños de pecho", "La fundación de la Gota de Leche", "Desarrollo actual de la higiene infantil" i "Concepto y funciones de la Gota de Leche";[39] a més de deixar redactada, entre d'altres, una *Memoria sobre la marcha, progreso y resultados de la Gota de Leche de Mahón* i d'enllestir la seva tesi doctoral *Sobre lactancia artificial en las instituciones de puericultura y en la práctica privada*.[40] Un altre metge que a Menorca seguí amb la tasca divulgadora iniciada per Alabern fou el seu successor al capdavant de la Gota de Llet, Jeroni Forteza i Martí, que a Menorca estant publicaria diverses obres en què es poden constatar també aquests lligams entre el pensament higienista i el regeneracionisme pedagògic. Destaquen especialment l'obra *Higiene de los niños (Consejos a los padres)*, la conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó intitulada "Concepto de las gotas de leche como establecimientos de puericultura y maternologia" i la memòria *El espejo de la madre mahonesa* que sobre la Gota de Llet deixà redactada.[41] Jeroni Forteza, a més, com a metge del cos de sanitat militar, també publicà diverses obres higienistes abans de fer-se càrrec de la Gota de Llet de Menorca, d'entre les quals cal destacar *Alimentación de las clases proletarias. Acción del Estado en el abaratamiento de las subsistencias*, que fou premiada per la Sociedad Española de Higiene en el curs de 1911 a 1912.[42] En el pensament d'amb-

[33] Sobre les escoles de pàrvuls froebelianes i les colònies escolars a Menorca vegeu: MOTILLA SALAS, Xavier: "L'educació infantil a Menorca: el debat sobre la creació de jardins d'infants froebelians, guarderies de pàrvuls i escoles maternals franceses (1908-1913)", *Educació i Cultura, Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 16, Palma: Universitat de les Illes Balears, 2003, pàg. 55-75 i MOTILLA SALAS, Xavier: "Higienisme i educació en el temps de lleure... op. cit.

[34] Sobre la figura de Pere Ballester vegeu: QUINTANA, Josep Maria: "El mestratge de Pere Ballester" dins la seva obra *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Institut Menorquí d'Estudis, 1998, pàg. 91-111.

[35] BALLESTER, Pedro: *Extracto de la conferencia de extension universitaria sobre educacion*. Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, s/d., pàg. 2.

[36] BALLESTER, Pedro: "Protección a la infancia", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1906, pàg. 40-48.

[37] En el moment de lliurar aquest article està pendent de publicar-se una edició de les *Lletres a una mare maonesa* de Pere Ballester a la col·lecció Capcer de l'Institut Menorquí d'Estudis amb un estudi introductori de Bernat Sureda Garcia i nostre. Mentrestant el lector interessat pot consultar-la a la *Revista de Menorca*, any 1921, o a la separata que se'n publicà: BALLESTER, Pere: *Lletres a una Mare Mahonesa: de Psicologia i Folklore (1ª serie - Extret de se Revista de Menorca)*. Maó: Imp. de M. Sintes Rotger, successor de B. Fábregues i de M. Parpal, 1921.

dós es pot constatar un dels grans tòpics del discurs regeneracionista de la fi del vuit-cents i el començament del nou-cents que relacionava els elevats índexs de mortalitat infantil amb la manca de cultura. Per tal de combatre aquesta elevada mortalitat dels infants al principi del segle XX, a Menorca defensaren, mitjançant les propostes sorgides des de la Gota de Llet que ambdós dirigiren en èpoques diferents, no tan sols la millora de les condicions sanitàries, sinó també la necessitat d'incrementar la formació higiènica de les mares. Enric Alabern i Jeroni Forteza plantejaren la qüestió de l'educació de la dona en relació amb el rol que se li atribuïa tradicionalment en una societat de profundes transformacions socials i específicament relacionades amb la incorporació de la dona al treball i al seu protagonisme creixent en la vida social. Tanmateix, hom sap que els avenços científics aplicats en el camp de la higiene i el desenvolupament de la pediatria al final del segle XIX foren utilitzats per reforçar la suposada racionalitat dels arguments a favor de la importància de la funció maternal, i de la importància que les dones rebessin una educació adequada a aquesta finalitat. La combinació d'elements de la moral tradicional, amb principis científics i racionals aplicats al manteniment dels fills com a contingut d'un programa formatiu dirigit a les dones, es convertí en un dels eixos del programa d'educació i moralització popular dut a terme a França per la República a partir de 1877. Per aconseguir aquest objectiu, no sols es recorregué a l'escola, sinó que s'intentà influir en les dones a través d'activitats formatives com les universitats populars, els cursos per a persones adultes o els consultoris maternològics.[43] La influència d'aquests programes per a l'educació de les mares es deixaren sentir a l'Estat espanyol i arreu de la geografia de parla catalana a partir del segle XX. A l'hora d'abordar el problema de la mortalitat infantil i de proposar solucions durant el període de trànsit d'entre els dos segles, confluïren enfocaments diversos que coincidiren a defensar que, a més de la millora de les condicions sanitàries, era imprescindible incrementar la formació higiènica de les mares. Aquesta conclusió es fonamentà especialment en dos corrents d'opinió desenvolupats durant del vuit-cents i que havien mantingut al llarg de la seva formació importants relacions: l'higienisme i el regeneracionisme pedagògic i educatiu. Com ha assenyalat Bernabeu,[44] en l'anàlisi de la relació entre l'higienisme i el pensament demogràfic, i a partir d'estudis recents sobre la configuració del pensament higienista a l'Estat espanyol, el desenvolupament d'aquest a la segona meitat del vuit-cents va suposar la construcció d'un aparell doctrinal que superà l'àmbit estricte de la ciència i es convertí en un instrument per fonamentar l'actuació en els espais més diversos de la vida pública i privada. L'higienisme fou un dels fonaments del programa de regeneració social que es plantejà a la fi del segle XIX i la seva influència despertà l'interès cap a temes directament relacionats amb la demografia, com el control de la mortalitat, l'eugenèsia i la higiene de la maternitat i del matrimoni, entre d'altres. D'altra banda, el reformisme pedagògic, en el doble vessant pedològic i de reformisme educatiu, destacà la importància de millorar les condicions de vida dels infants i de contribuir al desenvolupament d'aquests des del naixement, per la qual cosa centrà l'atenció cap a les mares com a primeres educadores de llurs fills i insistí en el fet que molts dels mals que es patien eren a causa de la manca de cultura i d'instrucció de la població. Com s'ha assenyalat des de diversos estudis, les relacions entre l'higienisme i el pensament pedagògic renovador a l'Estat espanyol foren importants des dels orígens del pensament educatiu liberal.[45] Personalitats destacades en aquest camp a l'Estat espanyol en el trànsit d'entre els dos segles foren Rafael Ulecia y Cardona, pioner en la lluita contra la mortalitat infantil, Vicente Miró Laporta, que denuncià els efectes nocius d'algunes pràctiques tradicionals, mantingudes per la incultura, en l'alimentació dels infants de pocs mesos,[46] i Ricardo Revenga, que posà de manifest la relació entre l'analfabetisme i la mortalitat infantil al començament del segle en comparar estadísticament ambdós fenòmens.[47]

[38] Sobre Enric Alabern i la seva tasca al capdavant de la Gota de Llet de Menorca vegeu: SUREDA GARCIA, Bernat i Xavier MOTILLA SALAS: "Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la *Gota de Leche* de Maó (1906-1916)", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1r semestre 2001, pàg. 81-103 i SUREDA GARCÍA, Bernat: "Extensión universitaria y lucha contra la mortalidad infantil: La gota de leche de Mahón (1904-1913)". A RUIZ, J.; BERNAT, A.; DOMÍNGUEZ, M. R.; JUAN, V. M. (eds.) *La educación en España a examen (1898-1998)*. Saragossa: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza, 1999, Vol. II, pàg. 103-112.

[39] Les dues darreres foren reproduïdes a la *Revista de Menorca* a l'any 1907. Vegeu: ALABERN, Enrique: "Concepto y funciones de la Gota de Leche", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1907, pàg. 257-264 i ALABERN, Enrique: "Desarrollo actual de la higiene infantil", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1907, pàg. 161-168. Pel que fa a les tres primeres hom pot consultar-les a: HERNÁNDEZ SANZ, Francisco: *Historial de la Gota de Leche de Mahón*. Maó: Est. Tip. de M. Sintes Rotger, 1910.

[40] Vegeu: ALABERN, Enrique: *Memoria sobre la marcha, progreso y resultados de la Gota de Leche de Mahón*. Maó: Est. Tip. de M. Sintes Rotger, á cargo de F. Fábregues Pons, 1913 i ALABERN, Enrique: *Tesis del Doctorado por D. Enrique Alabern, vocal correspondiente del Consejo superior de protección a la infancia. Sobre lactancia artificial en las instituciones de puericul-*

Institut d'Estudis Baleàrics

Els corrents renovadors de la pedagogia racionalista a Menorca

Hom sap que la situació de la classe obrera d'entre els dos segles acusava mancances en tots els sentits: econòmic, laboral, legislatiu, etc., però fonamentalment el que ens interessa remarcar aquí són les mancances presents en l'àmbit cultural i educatiu. La manca de polítiques socials de protecció feien difícil l'accés a l'educació oficial, instrumentalitzades en favor dels interessos burgesos a partir de dos fronts: el govern de l'època i l'Església. El gran problema del treballador, per tant, era tant l'analfabetisme com l'educació oficial. Des dels sectors anarquistes es criticaren ambdues circumstàncies, és a dir, la manca d'escoles i el seu deficient funcionament. Com a conseqüència d'aquesta situació, l'obrer no trobà altra sortida que rebre la instrucció que necessitava d'altres formes d'ensenyament alternatives de tendència obrerista. És en aquest punt on adquiriren importància diverses iniciatives de caire educatiu que facilitaren l'accés de la classe obrera a l'educació.

La preocupació teòrica de l'anarquisme per la cultura i la pedagogia al primer terç del segle XX vingué donada pel fet que la considerava un instrument revolucionari en la mesura que podia ajudar a garantir la llibertat i el respecte als interessos i les necessitats dels escolars i, també, per la seva independència i la seva preparació per contestar l'ordre establert que permetés en última instància construir una societat nova. Una de les figures cabdals del pensament racionalista fou el pedagog i pensador català Francesc Ferrer i Guàrdia (1859-1909),[48] tant per les idees com pel model d'escola que proposà. Amb un desacord profund amb l'escola del moment –rebutjà l'escola estatal i la religiosa– Ferrer proposà una escola i una educació moderna, racional i científica per tal de fomentar la fraternitat i la solidaritat que fessin possible el benestar de tothom. En l'obra pòstuma *La Escuela Moderna*, Ferrer oferí una visió fonamentalment clara del seu pensament educatiu.[49] Ferrer i Guàrdia –maçó, lliurepensador, republicà i anarquista– convençut que l'educació científica i racional era el camí per arribar a aconseguir la república social que desitjava, creà la seva Escola Moderna i publicà, a més, el *Boletín de la Escuela Moderna*, que fou una eina eficaç per difondre el seu pensament.[50] Ferrer, en la tasca de difusió cultural, publicà llibres per a la seva escola, llibres de divulgació científica i féu traduccions d'altres. El model escolar de Ferrer i Guàrdia s'expandí ràpidament, fet que constata l'acceptació que tingueren les idees d'aquest per Europa i arreu de l'Estat espanyol i, especialment, de l'àrea d'influència catalana.[51]

Ferrer i els mestres anarquistes treballaren, a grans trets, en les seves escoles des de les bases programàtiques que establí el Comitè per l'Ensenyament Anarquista creat l'any 1898 a París. Segons aquestes bases, l'ensenyament havia de ser: integral, ja que havia de cercar el desenvolupament harmònic de totes les facultats humanes; racional, atès que s'havia de fonamentar sobre la raó i d'acord amb els principis de la ciència i no de la fe; mixt, car s'havia d'arribar a la coeducació dels sexes, i llibertari, atès que l'objectiu últim de l'educació havia de ser formar homes lliures que estimessin i respectessin la llibertat de la humanitat. De fet, el Comitè demanà de suprimir la disciplina en les escoles, ja que, segons ells, aquesta fomentava la mentida; igualment s'havien d'eliminar els programes educatius, atès que anul·laven l'originalitat, la responsabilitat i la iniciativa de l'alumnat; també s'havien de suprimir les qualificacions perquè generaven rivalitat, enveges i odis entre l'alumnat.[52] El pensament pedagògic de Ferrer i Guàrdia estava influït pel socialisme utòpic del pensador gal·les Robert Owen (1771-1858) i del filòsof i economista francès Charles Fourier (1772-1837) i per l'anarquisme de l'anarcocomunista rus P'otr Aleksejevic Kropotkin (1842-1921) i del geògraf i anarquista francès Élisée Reclus (1830-1905), entre d'altres. S'inspirà directament en l'escola que el pedagog anar-

tura y en la práctica privada. Cooperación a los estudios Nipiológicos acerca de las leches cruda y esterilizada. Palma: Tipografía de Amengual y Muntaner, 1921.

[41] Vegeu: FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *Higiene de los niños (Consejos a los padres). Colección de artículos de vulgarización científica.* Maó: Imprenta de Sucesores de Parpal. 1915; FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *Concepto moderno de las gotas de leche como establecimientos de puericultura y maternología.* Maó: Tipografía Mahonesa, 1915 i FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *El Espejo de la Madre Mahonesa. Memoria de la Gota de Leche.* Maó: Tipografía Mahonesa, 1916. Altres obres publicades a Menorca per Jeroni Forteza d'interès són: FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *Colección de trabajos de Pediatría del Dr. Jeronimo Forteza. Libreta del desarrollo y alimentación de los niños.* Maó: Est. Tip. de M. Sintes, a cargo de F. Fábregues, 1915.

[42] Altres treballs d'interès d'aquest autor que apareixen referenciats a les seves obres són les conferències que féu als Congressos per al progrés de les ciències de Granada i València –"Nuevas conclusiones de higiene militar" (1909) i "Aprovechamiento de las energías naturales del organismo en favor de la cirugía conservadora. Casos de experiencia personal estudiados en niños" (1910)–, el treball crític *Anticuerpos: su presente, su porvenir* (1913) i el *Carnet de profilaxis secretas e higiene sexual* (1914) per als reclutes.

[43] MAYEUR, F. "De la Révolution a l'École republicaine". A PARIAS, L-H. (dir.): *Historie générale de l'Enseignement et de l'Education en France.* París: Labat Editeur, 1981, pàg. 169 i s.

quista francès i activista del moviment neomalthusià Paul Robin (1837-1912) creà l'any 1880 a Cempuis, on es portà a terme la concepció d'educació integral del dirigent i pensador revolucionari anarquista rus Mikhail Aleksandrovic Bakunin (1814-1876). Hom sap que Bakunin partí de la base que l'educació havia de ser una educació integral que preparés els infants tant per a la vida intel·lectual com per a la vida del treball per tal que esdevinguessin homes complets. L'ensenyament integral preveia un ensenyament científic o teòric al costat d'un ensenyament industrial o pràctic per tal de formar l'home en la seva totalitat. Considerava que aquesta educació, la del treballador que comprèn i que sap, s'havia de dur a terme en un sistema social en el qual totes les classes socials fossin abolides. En el pensament pedagògic de Ferrer i Guàrdia, també hi trobem influències del laïcisme escolar, del positivisme pedagògic del filòsof anglès Herbert Spencer (1820-1903), del naturalisme de l'escriptor i filòsof suís Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), del sensualisme del filòsof alemany Johann Friedrich Herbart (1776-1846), així com d'altres aspectes del moviment de l'Escola Nova i, també, d'algunes aportacions del pedagog alemany Friedrich Wilhelm August Fröbel (1782-1852), entre d'altres. Ferrer, l'any 1908, a través de la Lliga Internacional per l'Educació Racional de la Infància que creà, proposà que l'educació tingués, en consonància amb l'educació integral, una base racional i científica; no s'havia de preocupar només de la intel·ligència sinó que també s'havia de parar atenció en el caràcter, la voluntat, la moral, el desenvolupament físic, etc.; a més, l'educació moral havia de ser eminentment pràctica i fonamentada en les lleis naturals de la solidaritat i l'ensenyament s'havia d'adaptar a les característiques i possibilitats de cada infant. Ferrer aspirava a una escola que rebutgés la del passat i orientés les generacions del futur. En el seu programa s'exclogué l'estudi dogmàtic. S'ensenyaven els deures socials, s'estimulaven les diferents aptituds dels infants, es practicava la coeducació tant de classes socials com de sexes, etc. Ferrer parla d'una escola moderna ja que proposà transmetre els coneixements a l'alumnat a través de la metodologia i les tècniques proposades pels corrents pedagògics més renovadors, com ara el joc com a element per al desenvolupament lliure de l'infant, la substitució de les lliçons magistrals per les lliçons de coses, la substitució del llibre enciclopèdic pels llibres de matèries específiques, etc., sempre amb l'objectiu de fomentar l'esperit crític i fer persones de judici lliure. Defensà, per tant, la renovació pedagògica que reclamava la psicologia i la fisiologia. Ara bé, la proposta pedagògica ferreriana tingué unes limitacions importants que han estat assenyalades darrerament, com l'absència de profunditat i d'originalitat de les seves tesis, així com també un cert simplisme, ja superat per educadors i pedagogs més avançats del seu temps. A més, s'ha dit que el radicalisme i l'ortodòxia de Ferrer, impediren que comprengués més enllà de les seves pròpies creences, la qual cosa acabà per produir la fuita d'alguns dels seus col·laboradors. També s'ha criticat la funció que l'obra ferreriana donà al treball productiu en el procés d'ensenyament i el dogmatisme científic i la manca de valoració que féu de l'escola-institució com a ressort autoritari i l'oblit de l'esfera inconscient de l'activitat humana. Ara bé, cap d'aquestes crítiques no pot negar la força social i la importància pedagògica que el projecte ferrerià tingué.[53]

A Menorca, el moviment anarquista, amb el sindicalista, periodista i pensador maonès Joan Mir i Mir (1871-1930)[54] al capdavant, lluità per fer realitat el somni de dotar Menorca d'escoles veritablement racionalistes, on fora de la influència eclesiàstica i del dogmatisme oficial es pogués instruir en el racionalisme llibertari les classes treballadores. Des del diari *El Porvenir del Obrero* es féu una intensa campanya en favor de les dites escoles, tot reconeixent la necessitat que els obrers prenguessin consciència del fet que havien de procurar-se una educació ajustada als seus propòsits de classe, en definitiva, una cultura pròpia igualment favorable als seus interessos, en contra de la cultura clerical.[55] Per als anarquistes menorquins la

[44] BERNABEU MESTRE, Josep: "El pensament demogràfic dels higienistes espanyols en els anys de la transició, 1898-1947". Text multicopiat, (s/d), pàg. 2-3.

[45] Vegeu: CANES GARRIDO, Francisco: "Higiene escolar y educación física en el Regeneracionismo español". A MONÉS, Jordi i Pere SOLÀ (eds.): *Educació, activitats físiques i esport en una perspectiva històrica. Actes del 14è Congrés Internacional de la ISCHE*. Barcelona, 1992, vol. I, pàg. 277-283; BENSO CALVO, Carmen i María del Carmen PEREIRA DOMÍNGUEZ: "Aportaciones del higienismo a la educación corporal del escolar gallego en el siglo XIX". A *Ibidem*, vol. I. pàg. 284-289 i OLIVER JAUME, Jaume: *L'higienisme escolar a Mallorca. Aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936)*. Palma: Direcció General d'Educació, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 1992.

[46] MIRÓ LAPORTA, Vicente: *Higiene y educación del niño. Consejos á las madres de familia para la mejor direccion del niño bajo el punto de vista de su higiene física, educación intelectual, moral y estética*. Madrid: Librería de Victoriano Suárez Alcoy (Imprenta El Serpis), 1899.

[47] REVENGA, Ricardo: *La muerte en España. Estudio estadístico sobre la mortalidad*. Madrid: Imprenta de la Prensa, 1904.

[48] Sobre Ferrer i Guàrdia i el seu projecte educatiu vegeu: SOLÀ, Pere: *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*. Barcelona: Curial, Biblioteca de Cultura Catalana, 38, 1978; DELGADO, Buenaventura: *La Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia*. Barcelona: Ed. CEAC, 1979; FERRER I GUÀRDIA, Francesc (Traducció de Lluïsa Car-

Institut d'Estudis Baleàrics

nova concepció d'ensenyament s'havia d'aixecar sobre tres fets fonamentals: la importància de l'educació com a necessitat concreta –com a dret moral i com a instrument del proletariat que havia d'afavorir-ne l'alliberació–, la necessitat d'un ensenyament públic assumit per l'Estat o per col·lectius prou amplis i representatius i, finalment, la necessitat que l'ensenyament fos racional i laic.

Foren diverses les iniciatives d'escoles racionalistes que es dugueren a terme a Menorca a diferents poblacions com Maó, Sant Lluís, es Castell, Alaior i Ciutadella, en algunes de les quals el mateix Mir s'implicà com a mestre i fundador. La majoria d'iniciatives –llevat de la d'Alaior– no duraren gaire, no debades el moviment anarquista menorquí anà perdent implantació, alhora que sovint foren objecte de repressions per part de les autoritats i tingueren una situació econòmica precària. Seguint Alzina,[56] les escoles obreristes o racionalistes significaren a Menorca una experiència limitada i condicionada per les pressions de la societat majoritàriament conservadora d'aleshores. No obstant això, les idees propagades a través d'*El Porvenir del Obrero* serviren per motivar determinats professionals de l'educació que estaven preocupats pels mètodes d'ensenyament en un moment en el qual l'embranzida obrerista anava prenent força. A través d'aquestes iniciatives s'intentà proporcionar una educació laica, científica i racional, sovint antimilitarista, que acostumés els infants a observar, pensar i raonar per tal que es formessin les seves pròpies opinions, tot això rebutjant, lògicament, l'autoritarisme del mestres.

Mir, a través del diari anarquista *El Porvenir del Obrero*, del qual fou propietari, director i principal redactor, propagà la necessitat d'una educació racionalista, a imatge de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia. En aquest diari es recolliren escrits de diversos pensadors àcrates i es donaren a conèixer els actes que organitzava l'obrerisme menorquí. Mir participà en algunes experiències associatives de caràcter obrer, que sorgiren com a conseqüència de la crisi de 1898, d'entre les quals cal destacar el diari ja esmentat *El Porvenir del Obrero*, la societat cooperativa El Porvenir de la Vejez, la societat filantròpica La Boule de Neige i la Federació d'Obrers de l'Illa de Menorca. *El Porvenir del Obrero*, que es convertí en el diari obrer per excel·lència, prengué el nom de la societat El Porvenir del Obrero, dins la qual va néixer com a òrgan de comunicació entre els afiliats, que fou fundada a Maó el 1898 amb la pretensió, com ha assenyalat Portella,[57] d'oferir als associats productes de consum a preus més econòmics, d'elaborar pa per als socis i d'establir relació amb altres societats germanes de la Península per tal que aquestes adquirissin el calçat fabricat a Maó. El diari aparegué l'u de setembre de 1898 i fou fins a l'octubre de 1899 el butlletí de la societat, amb articles i diverses notícies sobre l'associacionisme obrer, el socialisme, etc. Joan Mir es convertí en el seu director a partir de l'octubre del mateix any i el presentà com *Eco de la agrupación germinal*. Pocs mesos després fou una publicació independent, de clara tendència anarquista i portaveu del primer sindicalisme de classe que s'organitzà a Menorca. D'altra banda, El Porvenir de la Vejez, fundada a Alaior al final de 1899, es constituí amb la finalitat de ser una societat cooperativa. Entre els dirigents d'aquest moviment associatiu cal destacar el mestre esporleri Gabriel Comas i Ribas, que en fou el president, i que aleshores era mestre d'ensenyament primari a l'escola del poble, a més del propi Mir com a col·laborador. Finalment, La Boule de Neige, que tenia la seu a la societat El Porvenir del Obrero, es va constituir cap al 1900 a Maó com una secció de la societat filantròpica de retirs, del mateix nom, creada a París. En opinió de Portella, La Boule de Neige fou un precedent dels actuals fons privats de pensions, però amb la diferència que la finalitat de les primeres era altruista i la dels fons privats de pensions és un negoci de les entitats financeres. Entre els promotors d'aquesta societat, a més de Joan Mir, hi figuraven personalitats vinculades a l'embranzida obrerista fruit de la crisi de 1898, com Jaume i Joan Bagur i Aloy, Miquel Fuscó i Gomila i Joan Espí i Saraña.

bonell; pròleg de Pere Solà): *L'Escola Moderna*. Barcelona: Eumo, 1990 i NOVOA, António i VILANOU, Conrad: "Francesc Ferrer". A HOUSSAYE, Jean (dir.): *Quinze pedagogs. La seva influència avui*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, Proa, 1995, pàg. 93-113.

[49] Vegeu: FERRER GUÀRDIA, Francisco: *La Escuela Moderna. Póstuma explicación y alcance de la enseñanza racionalista*. Barcelona: Editorial Mauci, 1912. Més fàcilment consultable a la traducció catalana que se'n feu: FERRER I GUÀRDIA, Francesc (Traducció de Lluïsa Carbonell; pròleg de Pere Solà): *L'Escola Moderna... op. cit.*

[50] Una selecció dels articles que s'hi publicaren es pot consultar a: MAYOL, Albert (ed.): *Boletín de la Escuela Moderna. Enseñanza científica y racional*. Barcelona: Tusquets Editor, 1978.

[51] Sobre l'anarquisme i l'educació a Catalunya i arreu dels països de llengua catalana vegeu: SOLÀ, Pere: *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)*. Barcelona: Tusquets Editor, 1978 i SOLÀ I GUSSINYER, Pere: *Educació i moviment llibertari a Catalunya (1901-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1980.

[52] Vegeu: MONÉS I BUSQUETS, Jordi: *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya (1833-1938)*. Barcelona: La Magrana, 1977, pàg. 211-212.

[53] Vegeu: NOVOA, António i Conrad VILANOU: "Francesc Ferrer... op. cit., pàg. 93-113; SOLÀ, Pere: *Francesc Ferrer i Guàrdia... op. cit.*, pàg. 159-166 i SOLÀ, Pere: "Pròleg". A FERRER I GUÀRDIA, Francesc: *L'Escola Moderna... op. cit.*, pàg. XXIX-LVII.

En aquests anys Mir participà activament en les tasques maçòniques, tot romanent afiliat a la lògia Hermanos de la Humanidad –la més important i nombrosa de les lògies menorquines del segle XIX– entre els anys 1892 i 1905, amb el nom simbòlic de Victor Hugo.[58] L'any 1899 mantingué correspondència amb el professor i polític andalús Hermenegildo Giner de los Ríos (1847-1923) sobre la fundació d'escoles d'educació integral, i llançà un projecte que fracassà per a la creació d'una escola d'aquestes característiques a Maó que presentà en un fullet intitulat *Proyecto de fundación de una Escuela de Educación Integral. Consideraciones dirigidas al Pueblo mahonés*, l'autoria del qual cal cercar-la en el seu amic Gabriel Comas i Ribas, tot i que no es pot descartar que en alguns aspectes el propi Mir complementés amb aportacions pròpies l'obra originària de Comas.[59] El 1901 va visitar l'Escola Moderna de Barcelona i s'entrevistà per primera vegada amb Ferrer i Guàrdia; en anys posteriors impulsà la creació a Maó de dues escoles laiques –la de Maó o altrament anomenada Escola Lliure del Barri 15 (1904) i la de la Societat Progressiva Femenina (1903). Participà com a mestre de l'Escola Lliure del Barri 15 o Escola Laica de Maó juntament amb els republicans maonesos Joan Manent Victory i Pere Pons Sitges, de la qual fou director Esteve Guarro, que procedia de l'Escola Moderna de Barcelona i en què exercí Pilar López, formada també a l'Escola Moderna de Barcelona i deixeble de Ferrer i Guàrdia. L'escola, que degué la seva creació a la Federació d'Obrers de l'Illa de Menorca, creada l'any 1902, comptà amb la col·laboració dels sectors anarquistes i republicans maonesos. Fou tancada per les pressions dels sectors conservadors maonesos l'any 1909. A més, Mir, també s'implicà en la creació de les escoles lliures de Sant Lluís i es Castell, de poca durada i d'escassa implantació social, i de la d'Alaior el 1906. D'altra banda, l'experiència escolar racionalista a Ciutadella comptà amb el sosteniment del republicà Francesc Roca i Pons, que de Córdoba (l'Argentina) estant entrà en contacte amb les idees racionalistes. L'any 1913 es creà una Agrupació Ensenyament Racionalista –a imitació de l'associació Instrucció Popular creada per sostenir l'escola racionalista d'Alaior– que havia de vetllar per al correcte desenvolupament de la iniciativa d'establir una escola racionalista a Ciutadella i de la qual fou president el mateix Francesc Roca. L'escola començà a funcionar en el curs escolar de 1913 a 1914 i tingué inicialment una bona acollida entre els sector obrers i republicans, els quals, aquests últims, participaren en el seu sosteniment i en el de l'Agrupació Ensenyament Racionalista. Hi exercirien, entre d'altres, diversos mestres de tendència republicana com Antonio Rodeja, José María Palomares, Francesc Barceló, Constantí Boada i Antonio López. En moltes ocasions les respectives mullers o filles s'encarregaven de l'educació dels pàrvuls i de les nenes, fet que evidencia que no s'hi practicava la coeducació abanderada per la pedagogia racionalista. A més, hi ha constància que algun mestre abandonà el càrrec com a conseqüència dels càstigs excessius que infringia als alumnes, fet d'altra banda també sorprenent en un centre escolar pretesament racionalista. L'experiència es degué perllongar probablement entre els cursos compresos de 1913 a 1919, tot i que les dates sobre el tancament són confuses. Posteriorment, l'any 1930, es reobriria, en una segona època, en què s'anomena Escola Pràctica Racionalista, per iniciativa de Joan Pons i Menéndez i sota la direcció del mestre socialista Angel Muerza Esparza.[60]

Foren diversos el mestres racionalistes que exerciren a l'illa, majoritàriament a Alaior, com ara Joan Duran i Pineda i Albà Rossell i Llongueres, entre d'altres, a més de Pilar López i Esteve Guarro, col·laboradors aquests últims a l'efímera Escola Laica de Maó. En moltes ocasions la interinitat dels mestres forans vingué donada pels desterraments que patiren. D'entre aquests mestres, el personatge més influent a Menorca fou el sabadellenc Joan Duran i Pineda (1888-1926),[61] que regentà l'escola racionalista d'Alaior des de 1908 fins a la seva mort, l'any 1926, amb una curta interrupció entre els anys 1917 i 1918 en què l'escola fou dirigida per Albà Rossell. Duran

[54] Sobre Joan Mir i Mir vegeu: PORTELLA COLL, Josep: "Joan Mir i Mir, obra anarquista, 1898-1915", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut d'Estudis Baleàrics, vol. 1988, pàg. 101-244.

[55] Sobre l'esmentada publicació vegeu: MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio: "El periódico anarquista *El Porvenir del Obrero*: entre la utopía y la realidad (1897-1917)", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1r semestre 1994, pàg. 65-99.

[56] ALZINA SEGUÍ, Pere: "Les escoles obreristes a Menorca. Revisió de les aportacions pedagògiques i interpretació crítica sobre el seu abast", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, vol. 1997, pàg. 9-59. L'article inclou una extensa cronologia dels fets educatius més rellevants relacionats amb les escoles obreristes o racionalistes de Menorca (pàg. 27-59).

[57] Vegeu: PORTELLA COLL, Josep: *La Crisi de 1898. La vivència menorquina de la desfeta*. Ciutadella: Menorca segle XX, 1998.

[58] Per a una millor coneixença de la lògia esmentada hom pot consultar SANLLORENTE BARRAGÁN, Francisco: *La masonería en las Islas Baleares 1800-1940*. Palma: Miquel Font Editor, 1999, pàg. 86-94.

[59] UN AMIGO DE LA ENSEÑANZA [COMAS Y RIBAS, Gabriel]: *Proyecto de fundación de una Escuela de Educación Integral. Consideraciones dirigidas al Pueblo mahonés*. Maó: B. Fábregues, 1899.

[60] Sobre les escoles racionalistes a Menorca en

Institut d'Estudis Baleàrics

i Pineda defensà les idees bàsiques de l'Escola Moderna de Ferrer; a més, es deixà influir també per les idees del filòsof i pedagog nord-americà John Dewey (1859-1952), tot destacant la funció que l'escola havia de tenir com a introductora a la vida social. Duran fou un bon exponent del que constituïa l'escola racionalista d'Alaior. El seu ideari s'apropava a un anarquisme humanista, una defensa a ultrança de la llibertat des d'una perspectiva constructivista. La seva filosofia educativa fou ben simple, car per a ell l'escola havia d'estar en sintonia amb la naturalesa de l'alumne, amb el seu desenvolupament evolutiu. A més, veia la coeducació com a necessària per tal de poder crear una societat no discriminatòria i pretenia educar en i per al respecte a la llibertat individual, tot defugint els càstigs i premis. Duran i la resta de mestres que el succeïren a l'escola racionalista d'Alaior –Josep Alberola, Josep Xena, Francesc Sintes– destacaren la funció que havia de tenir l'escola més enllà de la tasca instructiva. Així doncs, les sortides al camp, les visites a museus i a altres pobles i indrets d'interès històric foren activitats freqüents en les seves pràctiques educatives. L'escola racionalista d'Alaior, que tingué diferents noms al llarg de la seva existència des de 1906, en què fou endegada als locals del Cercle Democràtic i Republicà d'Alaior, en un primer moment fou regentada per Joan Mir i Mir. Amb posterioritat, ja sota la direcció de Josep Duran i Pineda i amb el nom d'Escola Lliure, funcionà amb el suport dels anarquistes i republicans menorquins, fins què fou tancada per les pressions dels sectors més conservadors. La reacció dels sectors progressistes illencs arribà en un acte de protesta per la clausura de l'escola l'any 1914, celebrat al Cercle Democràtic i Republicà d'Alaior, en què José Pérez de Acevedo ocupà la presidència i que comptà amb els discursos de representants de l'obrerisme alaiorenc i la plana major del partit republicà menorquí, com ara Server, Pau, Manent, Pons Sitges i el mateix Acevedo. En aquest acte es tractaren diversos temes fruit de la clausura de l'Escola Lliure, com la idoneïtat de: constituir una lliga o agrupació de lliurepensadors de tota l'illa, fomentar la propaganda per a la creació d'escoles racionalistes, fundar un diari anticlerical i fomentar actes civils per tal de minvar la influència del clergat en les famílies, distribuir propaganda vers la llibertat de pensament, facilitar les relacions de la nounada lliga amb d'altres de semblants a la Península i, finalment, fer una campanya de propaganda per tota l'illa a favor de l'Escola Lliure d'Alaior i, alhora, exposar les conclusions de l'assemblea formada. Fos com fos, Duran continuà fent classes particulars, tot i el tancament de l'escola, fins que les gestions properes a les autoritats republicanes illenques i gràcies a les subvencions que enviaren emigrants alaiorencs des de la societat Instrucció Popular de Buenos Aires permeteren l'edificació d'una escola de nova planta que s'inaugurà l'any 1915 sota el nom d'Escola Nova, una vegada que els fou denegat de reimposar l'antiga denominació. L'escola, que no deixà de funcionar d'ençà la seva fundació fins al final de la Guerra Civil, llevat el període que romangué tancada –tot i que Duran continuà fent escola particular– fou coneguda popularment com l'Escola Laica.

Ara bé, la proposta educativa més interessant que es formulà d'entre els mestres racionalistes que exerciren en un moment o altre a Menorca cal cercar-la en les aportacions que féu el també sabadellenc Albà Rossell i Llongueres (1881-1964).[62] S'ha de tenir en compte que Rossell romangué a Menorca tan sols un període breu de dos anys, en substitució de Duran i Pineda al capdavant de l'escola racionalista d'Alaior i, per tant, la importància i transcendència de la seva obra es plasmà en gran manera fora de l'illa. No obstant això, a Menorca estant, publicaria diverses conferències pronunciades a l'Ateneu Popular de Maó –institució creada l'any 1908 pels sectors progressistes maonesos afins al republicanisme amb voluntat instructiva i formativa vers l'obrer i que s'acabaria per integrar a la Casa del Poble que anys més tard es creà– com ara "Lucha de clases" i "El Pueblo soberano", així com també l'obra *La guerra y la escuela*.[63] Rossell propugnà una educació integral, sense distin-

general vegeu: ALZINA SEGUÍ, Pere: "Les escoles obreristes a Menorca. op. cit., pàg. 9-59. D'altra banda, per el cas concret de l'escola racionalista d'Alaior vegeu: QUINTANA, Josep Maria: "En el cinquantenari de la mort de Joan Duran i Pineda (1888-1926). L'Escuela Nueva d'Alaior, fita important de la pedagogia racionalista", *Lluc*, núm. 662, Palma, 1976, pàg. 22-24; ALZINA, Pedro: *La escuela libre de Alayor (1906-1939)*. Maó: Instituto Nacional de Bachillerato, Publicación del Seminario didáctico de Geografía e Historia, núm. 1, 1980; ALZINA SEGUÍ, Pere: "L'escola laica de Alaior", *Full Informatiu de la Societat d'Història de l'Educació als Països de Llengua Catalana*. Barcelona, 1988, pàg. 137-141.

[61] Vegeu: QUINTANA, Josep Maria: "En el cinquantenari de la mort de Joan Duran i Pineda... op. cit., pàg. 22-24.

[62] Sobre Albà Rossell es de consulta obligada: SOLÀ I GUSSINYER, Pere: *Educació i moviment llibertari a Catalunya... op. cit.*, pàg. 58-83 i 263-279.

[63] ROSELL, Albano: *La lucha de clases. Conferencia dada en el Ateneo Popular de Mahón el 9 de Marzo de 1918*. Maó, (s/d); ROSELL, Albano: *El Pueblo Soberano. Conferencia dada en el Ateneo Popular de Mahón el 9 de Marzo de 1918*. Maó: Tipografia Mahonesa, 1918 i ROSELL, Albano: *La guerra y la escuela*. Alaior: Biblioteca Educación SA, 1918. D'entre la seva extensa bibliografia cal destacar, a més de les ja indicades per mor que es publicaren a Menorca, *Coeducación* i *L'actual moment històric i els problemes educatius*. A l'estudi de Pere Solà sobre el moviment llibertari i l'educació a Catalunya es pot consultar una bibliografia detallada d'Albà Rossell. Per a les obres

esmentades aquí vegeu: ROSELL, Albano: *Coeducación*. Montevideo: Liga Popular para la Educación Racional de la Infancia, 1911 i ROSELL, Albano: *L'actual moment històric i els problemes educatius*. Sabadell: Ribera, 1916.

[64] SOLÀ I GUSSINYER, Pere: *Educació i moviment llibertari a Catalunya... op. cit.*, pàg. 58-83.

cions de sexes ni de classes socials basada en la raó i la llibertat i defugint tota organització repressiva. Defensà, també, la personalització de l'ensenyament i la necessitat d'una renovació metodològica, ja que sols aquest tipus d'educació podia conduir a fer persones conscients i lliures de prejudicis, posseïdors de voluntat pròpia i de caràcter ferm. En opinió de Solà,[64] Rossell mereix ser tingut en compte tant per la tasca de realitzador de projectes d'educació integral com per una producció teòrica plena d'intuïcions vàlides, tot i no ser ni sistemàtica ni massa rigorosa atès que no fou un home de formació acadèmica. Potser el més interessant de la seva obra fou la crítica als sistemes pedagògics i escolars de les democràcies liberals des de la visió de l'educació llibertària integral. Rossell, que es desentengué de Ferrer i Guàrdia, a qui conceptuà com un mal pedagog, intentà sobrepassar l'experiment de l'Escola Moderna ferreriana i es remuntà a les fonts de l'educació integral que situà sobretot en l'experiència del pedagog anarquista francès Paul Robin (1837-1912) i tingué com a models l'anarcocomunista rus P'otr Aleksejevic Kropotkin (1842-1921), l'anarquista italià Luigi Fabbri (1877-1935), el pedagog suís Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827), el polític i pedagog francès Sébastien Faure (1858-1942) i l'experiència educativa a Jasnaja Pol'ana de Lev Nikolajevic Tolstoj (1828-1910), entre d'altres. Les característiques de l'organització escolar nova de Rossell –l'escola integral rosselliana havia de tenir com a objectiu la creació d'homes autosuficients i lliures– foren una mensualitat relativament alta, un bon equipament, la participació dels pares dels alumnes en la vida escolar, l'existència d'una junta d'admissió i de selecció d'alumnes, etc. Ara bé, el projecte rossellià no incloïa la gratuïtat de l'ensenyament i preveia, a més, alguna mena de "selectivitat", en una terminologia actual. De fet, Rossell insistí en el parany que podia representar una escola estatal gratuïta deformadora de consciències. La seva manera de veure l'escola alliberadora el dugué a enfrontar-se fins i tot amb alguns companys d'ideologia. Fos com fos, Rossell fou un pedagog profundament moralitzant i convençut de les excel·lències del mètode dialogant socràtic, del qual féu un ús constant. En aquest punt no diferí de la majoria dels mestres racionalistes i llibertaris. No obstant això, sí que es distingí d'altres mestres i pedagogs racionalistes de la seva generació pel que fa a una profunda desafecció, gairebé visceral en opinió de Solà, cap a Ferrer i Guàrdia, a qui acusà de manca de preparació com a formador de mestres racionalistes, de manca de vàlua personal i d'oblidar el valor educatiu de la llengua materna a l'escola. Cal tenir present que exercint a Carlet (la Ribera Alta) i Alaior (Menorca) Rossell composà peces teatrals per als alumnes de llurs escoles en variants dialectals valencianes i menorquines del català.

Algunes consideracions finals

En aquest article hem pretès oferir una primera aproximació al pensament pedagògic renovador a la Menorca de les darreres dècades del vuit-cents i les primeres del nou-cents. Per qüestions tant temporals com espacials no s'han tractat diverses figures prou conegudes per la historiografia educativa menorquina actual –Guàrdia i Bagur, Fornaris i Taltavull, Comas i Camps, Pons i Pons, etc.– tot i que el seu pensament pedagògic s'emmarca de ple en l'objecte d'anàlisi d'aquest article. Tanmateix, el fet que en alguns casos no residiren a Menorca o que la seva tasca fou prèvia o posterior als anys objecte d'estudi d'aquest article en desaconsellaven la inclusió. De fet, com ja especificàvem a l'inici, no pretenïem tant justificar un pensament pedagògic renovador menorquí, com, més aviat, revisar les principals idees pedagògiques renovadores que s'introduïren a l'illa a través dels discursos i la pràctica educativa de diverses personalitats que romangueren a l'illa entre els segles XIX i XX. En aquest sentit s'han esmentat diversos autors que, de Menorca estant, en un

Institut d'Estudis Baleàrics

sentit o altre presentaren influències dels corrents renovadors de l'institucionisme pedagògic i/o l'educació activa –Benejam i Vives, Comas i Ribas, Juan i Alemany, Fontirroig i Jordà, Ferrer i Ginard, Pérez de Acevedo, Ballester i Pons, etc.– o de la pedagogia racionalista –Mir i Mir, Duran i Pineda, Rossell i Llongueres, etc.

No voldríem cloure aquest article, deutor d'estudis previs de la historiografia educativa actual, sense assenyalar un parell d'aspectes en els quals caldria aprofundir en estudis posteriors per tal de poder analitzar i interpretar d'una manera més adient el pensament pedagògic renovador a la Menorca de les acaballes del vuitcents i les primeres dècades del nou-cents. Tanmateix, és evident, que en l'estudi del pensament pedagògic renovador burgès a Menorca caldria que s'aprofundís més en la coneixença tant d'educadors com de personalitats que, tot i provenir d'altres camps professionals, integraren l'educació en els seus discursos, atès que actualment les aportacions de la historiografia menorquina en aquest sentit són més aviat minses. A més, seria important aprofundir en els pensaments politicoeducatius del republicanisme menorquí, ja que l'estudi de la incidència del pensament reformista burgès en la política municipal i en l'acció formativa i pedagògica de l'associacionisme illenc de ben segur ens aportaria dades força interessants. En aquest sentit un estudi ampli que analitzi i interpreti el pensament republicà i les seves incidències educatives a Menorca encara ha d'arribar. Altrament, també caldria aprofundir tant en l'obra educativa d'un ampli llistat de mestres que exerciren a les escoles racionalistes de Menorca com en l'obra de personalitats que influïren en el racionalisme pedagògic illenc, així com també en les pràctiques educatives que es dugueren a terme en les diverses escoles racionalistes que en aquests anys proliferaren a l'illa. En aquest sentit, un estudi ampli que analitzi, sistematitzi i interpreti la vertadera influència que el racionalisme pedagògic tingué a Menorca està encara, també, per arribar.

Institut d'Estudis Baleàrics

Referències bibliogràfiques

ADROVER, J.; VALLESPIR, J.; VILLALONGA, L.: "Regeneracionisme i educació a Menorca: aproximació a l'ideari pedagògic de Joan Benejam", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia.* Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, 1986, pàg. 127-143.

ALABERN, Enrique: "Desarrollo actual de la higiene infantil", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1907, pàg. 161-168.

ALABERN, Enrique: "Concepto y funciones de la Gota de Leche", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1907, pàg. 257-264.

ALABERN, Enrique: *Memoria sobre la marcha, progreso y resultados de la Gota de Leche de Mahón.* Maó: Est. Tip. de M. Sintes Rotger, á cargo de F. Fábregues Pons, 1913.

ALABERN, Enrique: *Tesis del Doctorado por D. Enrique Alabern, vocal correspondiente del Consejo superior de protección a la infancia. Sobre lactancia artificial en las instituciones de puericultura y en la práctica privada. Cooperación a los estudios Nipiológicos acerca de las leches cruda y esterilizada.* Palma: Tipografia de Amengual y Muntaner, 1921.

ALZINA, Pedro: *La escuela libre de Alayor (1906-1939).* Maó: Instituto Nacional de Bachillerato, Publicación del Seminario didàctico de Geografía e Historia, núm. 1, 1980.

ALZINA SEGUÍ, Pere: "L'escola laica de Alaior", *Full Informatiu de la Societat d'Història de l'Educació als Països de Llengua Catalana.* Barcelona, 1988, pàg. 137-141.

ALZINA SEGUÍ, Pere: "Les escoles obreristes a Menorca. Revisió de les aportacions pedagògiques i interpretació crítica sobre el seu abast", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, vol. 1997, pàg. 9-59.

BALLE CERDÀ, Magdalena i Mateu, PERELLÓ ALORDA: *Gabriel Comas i Ribas: la seva vida i obra.* Palma: Universitat de les Illes Balears, Col·lecció Els Nostres Educadors, núm. 6, 1998.

BALCELLS, Albert i Genís SAMPER: *L'escoltisme català (1911-1978).* Barcelona: Editorial Barcanova SA, 1993.

Institut d'Estudis Baleàrics

BALLESTER, Pedro: *Extracto de la conferencia de extensión universitaria sobre educación.* Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, s/d.
BALLESTER, Pedro: "Protección a la infancia", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1906, pàg. 40-48.
BALLESTER, Pere: *Lletres a una Mare Mahonesa: de Psicologia i Folklore (1ª serie - Extret de se Revista de Menorca).* Maó: Imp. de M. Sintes Rotger, successor de B. Fábregues i de M. Parpal, 1921.
BENEJAM, Juan: *Emanaciones de la escuela y del hogar.* Ciutadella: Imprenta y Librería de Salvador Fábregues, 1874.
BENEJAM, Juan: *Cuestiones trascendentales sobre la enseñanza de adultos.* Maó: Imprenta de M. Parpal, 1879.
BENEJAM, Juan: *La escuela de párvulos.* Ciutadella: Imprenta de M. Parpal, 1883.
BENEJAM, Juan: *La Alegría de la escuela.* Ciutadella: Imprenta y Librería de Salvador Fábregues, 1899.
BENEJAM, Juan: *Vida Nueva.* Ciutadella: Imprenta y librería de S. Fábregues, 1908.
BENEJAM, Juan: *El problema educativo, hacia el mejoramiento de la escuela y del bienestar del maestro.* Ciutadella, Imprenta y librería de S. Fábregues, 1910.
BENSO CALVO, Carmen i María del Carmen PEREIRA DOMÍNGUEZ: "Aportaciones del higienismo a la educación corporal del escolar gallego en el siglo XIX". A MONÉS, Jordi i Pere SOLÀ (eds.): *Educació, activitats físiques i esport en una perspectiva històrica. Actes del 14é Congrés Internacional de la ISCHE.* Barcelona, 1992, vol. I, pàg. 284-289.
BERNABEU MESTRE, Josep: "El pensament demogràfic dels higienistes espanyols en els anys de la transició, 1898-1947". Text multicopiat, (s/d).
BOSCH I Rafel CONTESTÍ: *Gabriel Comas i Ribas. Un mestre del seu temps.* Palma: Ajuntament d'Esporles, 1991.
CACHO VIU, Vicente: *La Institución Libre de Enseñanza. I Orígenes y etapa universitaria (1860-1881).* Madrid: Cuestiones fundamentales, Ediciones Rialp, 1962.
CANES GARRIDO, Francisco: "Higiene escolar y educación física en el Regeneracionismo español". A MONÉS, Jordi i Pere SOLÀ (eds.): *Educació, activitats físiques i esport en una perspectiva històrica. Actes del 14è Congrés Internacional de la ISCHE.* Barcelona, 1992, vol. I, pàg. 277-283.
CERDÀ, Mateu: *L'escoltisme a Mallorca (1907-1995).* Barcelona: Biblioteca Abat Oliba, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
CLAPARÈDE, Édouard (Pròleg i traducció de Josep González-Agàpito): *L'educació funcional.* Vic: Eumo, 1991.
COLOM CAÑELLAS, Antoni Joan: "Les idees pedagògiques de Joan Benejam a través dels seus escrits "mallorquins" (segle XIX)", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1996, pàg. 29-42.
COLOM CAÑELLAS, Antoni Joan: "Joan Benejam i Vives. Vida, ideologia pedagògica i personalitat", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1997, pàg. 79-110.
COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Educación. Conferencia que debia pronunciarse en el Casino Castell, de Alayor, el dia 2 de agosto.* Maó: Tipografia Mahonesa, 1894.
COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Cultivo de la inteligencia.* Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, 1904.
COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Educación Física.* Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, 1904.
COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Misión social de la Escuela.* Maó: Imp. de F. Fábregues, á cargo de M. Ribé, 1904.
COMAS Y RIBAS, Gabriel: *Reformas urgentísimas en la primera enseñanza. Consideraciones dirigidas á todos los hombres pensadores y progresivos y á los buenos padres de familia.* Palma: Est. Tip. de José Tous, 1907.
COMAS, Margarita (Edició i estudi introductori de José M. Bernal Martínez i Francesca Comas Rubí): *Escritos sobre ciencia, género y educación.* Madrid: Biblioteca Nueva, 2001.
CRUZ OROZCO, José Ignacio: *Escultismo, Educación y Tiempo Libre. Historia del asociacionismo scout en Valencia.* València: Generalitat Valenciana, Institut de la Joventut, 1995.
DECROLY, Ovide (Traducció d'Andreu Roca; pròleg de Margarida Muset): *La funció de la globalització i altres escrits.* Vic: Eumo, 1992.

Institut d'Estudis Baleàrics

DELGADO, Buenaventura: *La Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia*. Barcelona: Ed. CEAC, 1979.
DELGADO, Buenaventura: *La Institución Libre de Enseñanza en Cataluña*. Barcelona: Ariel, 2000.
DEWEY, John (Traducció de F. Segimón i Ricard Tarrés; pròlegs de Jaume Carbonell): *Democràcia i escola*. Barcelona: Eumo, 1985.
FERRER GINARD, Andrés: *Vida Escolar. Historial del alumno*. Alaior: Imp. de Andrés Borras, 1912.
FERRER GINARD, Andreu: *Rondaies de Menorca*. Ciutadella: Imp. de viuda de Salvador Fábregues, 1914.
FERRER GINARD, Andreu: *Cançonetes menorquines*. Artà: Tipografia Catòlica d'A. Ferrer, 1922.
FERRER GINARD, Andreu: *Ethologia de Menorca o sien Costums i preocupacións que se conserven en aquesta illa*. Artà: Tipografia Catòlica d'A. Ferrer, 1927.
FERRER GUÀRDIA, Francisco: *La Escuela Moderna. Póstuma explicación y alcance de la enseñanza racionalista*. Barcelona: Editorial Mauci, 1912.
FERRER I GUÀRDIA, Francesc (Traducció de Lluïsa Carbonell; pròleg de Pere Solà): *L'Escola Moderna*. Barcelona: Eumo, 1990.
FERRIÈRE, Adolphe (Traducció de Josep Gallart; pròleg de Joan Soler): *L'autonomia dels escolars: l'art de formar ciutadans per a la nació i per a la humanitat*. Vic: Eumo, 1997.
FONT I PLANA, Jordi: *Del joc a la festa. Escoltisme catòlic català (1930-1980)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *Higiene de los niños (Consejos a los padres). Colección de artículos de vulgarización científica*. Maó: Imprenta de Sucesores de Parpal, 1915.
FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *Colección de trabajos de Pediatría del Dr. Jeronimo Forteza. Libreta del desarrollo y alimentación de los niños*. Maó: Est. Tip. de M. Sintes, á cargo de F. Fábregues, 1915.
FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *Concepto moderno de las gotas de leche como establecimientos de puericultura y maternología*. Maó: Tipografía Mahonesa, 1915.
FORTEZA MARTÍ, Gerónimo: *El Espejo de la Madre Mahonesa. Memoria de la Gota de Leche*. Maó: Tipografía Mahonesa, 1916.
GÓMEZ GARCÍA, María N. *Educación y pedagogía en el pensamiento de Giner de los Ríos*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1983.
GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep (ed.): *L'Escola Nova catalana, 1900-1939. Objectius, constants i problemàtica*. Vic: Eumo, 1992.
GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó; MAYORDOMO, Alejandro i Bernat SUREDA: *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Cataluña, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
HERNÁNDEZ SANZ, Francisco: *Historial de la Gota de Leche de Mahón*. Maó: Est. Tip. de M. Sintes Rotger, 1910.
JIMÉNEZ GARCÍA, Antonio: *El Krausismo y la Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Ediciones Pedagògicas, 2002.
JIMÉNEZ-LANDI, Antonio: *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente*. Madrid: Editorial Complutense (4 toms), 1996.
Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg. La lluita per la tolerància i la solidaritat (Entrevista concedida a Matilde Mantecón, Mèxic, 1978; estudi introductori de Pere Alzina Seguí). Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca, 2001.
JUAN ALEMANY, Antonio: "Enseñanza marítima", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1906, pàg. 174-175.
JUAN ALEMANY, Antonio: "Paseos escolares", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1906, pàg. 172-174.
JUAN ALEMANY, Antonio: "Colonia escolar de Mahón", *El Magisterio Balear*. Palma, 8 de gener de 1910, pàg. 13-14.
Llum Nova, 1912-1913 (Edició, estudi històric i índexs de Miquel A. Marqués Sintes; estudi filològic d'Antoni Lluís Moll Benejam). Es Migjorn Gran: Ajuntament des Migjorn Gran, 2001.
MARQUÉS, Salomó: *L'escoltisme gironí*. Girona, Edicions del Pèl, 1984.
MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio: "El periódico anarquista *El Porvenir del Obrero*: entre la utopía y la realidad (1897-1917)", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1r semestre 1994, pàg. 65-99.

Institut d'Estudis Baleàrics

MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio: *El sistema educatiu a Menorca. Una visió estructural (1800-1939).* Ciutadella: Ajuntament de Ciutadella, Institut Menorquí d'Estudis, 2000.

MAYEUR, F. "De la Révolution a l'École republicaine". A PARIAS, L-H. (dir.): *Historie générale de l'Enseignement et de l'Education en France.* París: Labat Editeur, 1981.

MAYOL, Albert (ed.): *Boletín de la Escuela Moderna. Enseñanza científica y racional.* Barcelona: Tusquets Editor, 1978.

MIRÓ LAPORTA, Vicente: *Higiene y educación del niño. Consejos á las madres de familia para la mejor direccion del niño bajo el punto de vista de su higiene fisica, educación intelectual, moral y estética.* Madrid: Librería de Victoriano Suárez Alcoy (Imprenta El Serpis), 1899.

MOLERO PINTADO, Antonio: *La Institución Libre de Enseñanza. Un proyecto de reforma pedagógica.* Madrid: Biblioteca Nueva, 2000.

MONÉS I BUSQUETS, Jordi: *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya (1833-1938).* Barcelona: La Magrana, 1977, pàg. 211-212.

MONTESSORI, Maria (Traducció d'Andreu Roca; pròlegs de Maria A. Canals i Jordi Cots): *La desoberta de l'infant.* Vic: Eumo, 1994.

MOTILLA SALAS, Xavier: "Burgesia liberal i educació popular: l'Extensió Universitària de Maó (1903-1908)", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 13. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2000, pàg. 63-76.

MOTILLA SALAS, Xavier: "Educació i família en el mestre Mateu Fontirroig Jordà (1866-1931)", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 15. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, 2002, pàg. 15-29.

MOTILLA SALAS, Xavier: "L'Ateneu de Maó i l'educació no formal dels joves: la introducció de l'escoltisme a Menorca (1913-1920)". A SERRA BUSQUETS, Sebastià i Bernat SUREDA GARCIA: *Els joves a l'època contemporània. Actes de les XXI Jornades d'estudis històrics locals.* Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2003, pàg. 267-286.

MOTILLA SALAS, Xavier: "Antoni Juan Alemany i la renovació pedagògica a Menorca a la primeria del segle XX: els passeigs i les colònies escolars", *La renovació pedagógica. Actes de les XVI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans.* Figueres: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Ajuntament de Figueres, Universitat de Girona, 2003, pàg. 99-111.

MOTILLA SALAS, Xavier: "L'educació infantil a Menorca: el debat sobre la creació de jardins d'infants froebelians, guarderies de pàrvuls i escoles maternals franceses (1908-1913)", *Educació i Cultura, Revista Mallorquina de Pedagogía*, núm. 16, Palma: Universitat de les Illes Balears, 2003, pàg. 55-75.

MOTILLA SALAS, Xavier: *Regeneracionisme i educació popular a Menorca. La contribució de José Pérez de Acevedo (1903-1917).* Maó: Institut Menorquí d'Estudis (cova de pala, 18), 2004.

MOTILLA SALAS, Xavier: "Higienisme i educació en el temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del port d'Addaia", *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 17. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, 2004 (en premsa).

NOVOA, António i Conrad VILANOU: "Francesc Ferrer". A HOUSSAYE, Jean (dir.): *Quinze pedagogs. La seva influència avui.* Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, Proa, 1995, pàg. 93-113.

OLIVER JAUME, Jaume: *Escola i societat. L'Ensenyament a les Illes en el segle XX.* Palma: Editorial Moll, 1978.

OLIVER JAUME, Jaume: *Joan Comas i la política de la Segona República (1936-1939).* Palma: Universitat de Palma de Mallorca, Consell Insular de Menorca, Caixa de Pensions "La Caixa", 1985.

OLIVER JAUME, Jaume: *L'higienisme escolar a Mallorca. Aportacions a la sistematització del seu estudi (1880-1936).* Palma: Direcció General d'Educació, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 1992.

OLIVER JAUME, Jaume: "Els Comas Camps: la pedagogia feta vida i testimoni", *Revista de Menorca.* Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, vol. 1997, pàg. 64-78.

PÉREZ DE ACEVEDO, José: *Resumen de las conferencias explicadas en el curso 1903-1904. Discurso pronunciado en la noche del 18 de junio por ... Secretario de la Junta Local.* Maó: Imp. de B. Fábregues, 1904.

Institut d'Estudis Baleàrics

PÉREZ DE ACEVEDO, José: "Instituciones sociales convenientes a Menorca", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1908, pàg. 118-133 i 189-206.
PÉREZ DE ACEVEDO, José: "El Analfabetismo en Menorca", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1910, pàg. 330-347.
PÉREZ DE ACEVEDO, José: "Menorca en la primera década del siglo XX. Instrucción Pública", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, vol. 1911, pàg. 24-28.
PETRUS ROTGER, Antoni: *José Miguel Guardia. Personalidad y doctrina pedagógica*. Alaior: Ajuntament d'Alaior, 1985.
PETRUS ROTGER, Antoni: *Francisco Pons Pons, mestre*. Menorca: Centre Cultural i Esportiu de Sant Lluís, 1992.
PONT BALLESTER, Guillem: *Jaume Fornaris i Taltavull, mestre (Son Servera, 1893-1931)*. Palma: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Palma de Mallorca, Col·lecció Els Nostres Educadors, núm. 1, 1983.
PORTELLA COLL, Josep: "Joan Mir i Mir, obra anarquista, 1898-1915", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut d'Estudis Baleàrics, vol. 1988, pàg. 101-244.
PORTELLA COLL, Josep: *La Crisi de 1898. La vivència menorquina de la desfeta*. Ciutadella: Menorca segle XX, 1998.
QUINTANA, Josep Maria: "En el cinquantenari de la mort de Joan Duran i Pineda (1888-1926). L'Escuela Nueva d'Alaior, fita important de la pedagogia racionalista", *Lluc*, núm. 662. Palma, 1976, pàg. 22-24.
QUINTANA, Josep Maria: *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Institut Menorquí d'Estudis, 1998.
REVENGA, Ricardo: *La muerte en España. Estudio estadístico sobre la mortalidad*. Madrid: Imprenta de la Prensa, 1904.
ROSELL, Albano: *Coeducación*. Montevideo: Liga Popular para la Educación Racional de la Infancia, 1911.
ROSELL, Albano: *L'actual moment històric i els problemes educatius*. Sabadell: Ribera, 1916.
ROSELL, Albano: *La guerra y la escuela*. Alaior: Biblioteca Educación SA, 1918.
ROSELL, Albano: *La lucha de clases. Conferencia dada en el Ateneo Popular de Mahón el 9 de Marzo de 1918*. Maó: Tipografia Mahonesa, 1918.
ROSELL, Albano: *El Pueblo soberano. Conferencia dada en el Ateneo Popular de Mahón el 9 de Marzo de 1918*. Maó: Tipografia Mahonesa, 1918.
SAMPER, Genís: *50 anys d'escoltisme català. 1927-1978*. Barcelona: Fundació Jaime Bofia, Federació Catalana d'Escoltisme i Guiatge, 1992.
SANCHO ORELL, Maria Bel: *El mestre Andreu Ferrer i l'ensenyament a Artà (1916-1928)*. Palma: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Palma de Mallorca, Col·lecció Els Nostres Educadors, núm. 2, 1984.
SANLLORENTE BARRAGÁN, Francisco: *La masonería en las Islas Baleares 1800-1940*. Palma: Miquel Font Editor, 1999.
SOLÀ, Pere: *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*. Barcelona: Curial, Biblioteca de Cultura Catalana, 38, 1978.
SOLÀ, Pere: *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)*. Barcelona: Tusquets Editor, 1978.
SOLÀ I GUSSINYER, Pere: *Educació i moviment llibertari a Catalunya (1901-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1980.
SUREDA GARCIA, Bernat i Xavier MOTILLA SALAS: "Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la *Gota de Leche* de Maó (1906-1916)", *Revista de Menorca*. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic, Institut Menorquí d'Estudis, 1r semestre 2001, pàg. 81-103.
SUREDA GARCÍA, Bernat: "Extensión universitaria y lucha contra la mortalidad infantil: La gota de leche de Mahón (1904-1913)". A RUIZ, J.; BERNAT, A.; DOMÍNGUEZ, M. R.; JUAN, V. M. (eds.): *La educación en España a examen (1898-1998)*. Saragossa: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza, 1999, vol. II, pàg. 103-112.
SUREDA, Bernat i altres: *L'Educació a Mallorca. Aproximació Històrica*. Palma: Editorial Moll, 1977.

Institut d'Estudis Baleàrics

UN AMIGO DE LA ENSEÑANZA [COMAS Y RIBAS, Gabriel]: *Proyecto de fundación de una escuela de Educación Integral. Consideraciones dirigidas al Pueblo mahonés.* Maó: Imprenta Fábregues, 1899.

VALLORY SUBIRÀ, Eduard i Jordi G. QUERA: *Excursionisme i escoltisme.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: "L'educació d'adults per Joan Benejam. Un exemple de formació professional al segle XIX", *La formació professional i les transformacions socials i econòmiques. Actes de les XIV Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans.* Mataró: Ajuntament de Mataró, Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, 1999, pàg. 371-377.

VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: "El maestro Joan Benejam i Vives: una visión pedagógica", *Publicacions des Born. Treballs de la Secció d'Estudis*, núm 9. Ciutadella: Cercle Artístic, abril 2001, pàg. 41-69.

VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: "Joan Benejam Vives (1846-1922): Un mestre menorquí a l'avantguarda pedagògica", *Revista Catalana de Pedagogia.* Barcelona: Societat Catalana de Pedagogia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, Volum 1, 2002, pàg. 313-340.

VILAFRANCA MANGUÁN, Isabel: *Mestre Joan Benejam Vives. Antologia d'un compromís pedagògic.* Menorca: Institut Menorquí d'Estudis. Col·lecció Capcer, 16, 2002.

Institut d'Estudis Baleàrics